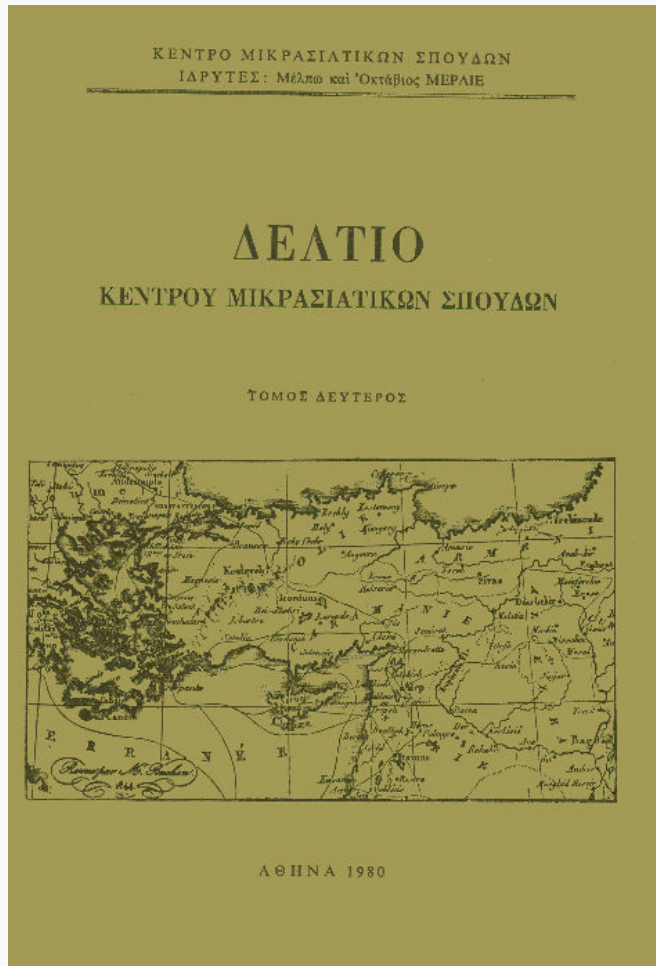

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 2 (1980)

Η επόμενη μιας καταστροφής: (Σεπτέμβριος 1922- Ιανουάριος 1923)

Γιάννης Γ. Μουρέλος

doi: [10.12681/deltiokms.258](https://doi.org/10.12681/deltiokms.258)

Copyright © 2015, Γιάννης Γ. Μουρέλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μουρέλος Γ. Γ. (1980). Η επόμενη μιας καταστροφής: (Σεπτέμβριος 1922- Ιανουάριος 1923). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 2, 347–371. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.258>

Η ΕΠΟΜΕΝΗ ΜΙΑΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ (Σεπτέμβριος 1922 - Ίανουάριος 1923)

Σκοπός τής μελέτης που ακολουθεί δέν είναι ή άπαρίθμηση τών γεγονότων που διαδέχθηκαν τήν πτώση του μικρασιατικού μετώπου τού Σεπτέμβριου τού 1922, ούτε ή άνάλυση τής εξαιρετικά δύσκολης ψυχολογικής και πολιτικής κατάστασης που γνώρισε ή Έλλάδα τήν έπομένη τής έθνικης καταστροφής.

Θεωρώντας τά γεγονότα αυτά σαν μιá δεδομένη βάση που θά μās επέτρεπε νά αναπτύξουμε μιá ύποκειμενική σύλληψη τους, άποφασίσαμε νά εξετάσουμε τó πνεύμα καθώς και τήν όπτική γωνία μέσα από τήν όποία ή γαλλική διπλωματία άντέδρασε καθ' όλη τή διάρκεια τής τραγικής περιόδου που καλύπτει τó κίνημα τού στρατού, τήν παραίτηση κι άναχώρηση τού Κωνσταντίνου, τή δίκη και τήν εκτέλεση τών έξι προσώπων που θεωρήθηκαν ύπεύθυνα γιά τήν καταστροφή, τέλος, τή δίκη και τήν άναχώρηση από τήν Έλλάδα τού πρίγκιπα Άνδρέα.

Ή μελέτη έντάσσεται κυρίως στό διπλωματικό πλαίσιο κι όχι τόσο στήν άνάλυση τών έσωτερικών προβλημάτων που γνώρισε τó Κράτος. Θά έπιμείνουμε δηλαδή στήν εξέταση τής δράσης που άνέπτυξαν οι κυβερνήσεις τών ξένων δυνάμεων καθώς και οι άντιπρόσωποί τους στήν Άθήνα.

Τό σύνολο τών στοιχείων που παραθέτουμε προέρχονται από τά άρχεία του γαλλικού ύπουργείου τών Έξωτερικών¹. Καλύπτουν και γεγονότα στά όποια ή Γαλλία δέν είχε άμεση άνάμιξη. Φυσικό είναι νά ύπάρχουν όρισμένα κενά ή άκόμα και μιá λανθασμένη άξιολόγηση τών καταστάσεων. Προτιμήσαμε νά μη καλύψουμε τά κενά και νά μην έπιφέρουμε, βοηθούμενοι από άλλες πηγές, πιθανές διορθώσεις, διατηρώντας με τόν τρόπο αυτό άκέραια τήν αντίδραση

1. Έξετάσθηκαν οι έξης φάκελοι:

Documents Diplomatiques Français. Archives du Ministère des Affaires étrangères. Série Europe 1918-1929. Grèce:

57 *Politique intérieure (mai-novembre 1922)*. Στο έξης θά αναφέρεται ως *A.E. 57*.

58 *Politique intérieure (décembre 1922-novembre 1923)*. Στο έξης θά αναφέρεται ως *A.E. 58*.

76 *Politique extérieure (avril-octobre 1922)*. Στο έξης θά αναφέρεται ως *A.E. 76*.

77 *Politique extérieure (novembre 1922-juin 1923)*. Στο έξης θά αναφέρεται ως *A.E. 77*.

153 *Justice. Dossier général*. Στο έξης θά αναφέρεται ως *A.E. 153*.

154 *Le procès des responsables du désastre d'Asie Mineure*. Στο έξης θά αναφέρεται ως *A.E.154*.

τῶν γαλλικῶν διπλωματικῶν κύκλων, ὅπως ἐκδηλώθηκε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1922, ἢ μ' ἄλλα λόγια, τῆ γαλλικῆ πολιτικῆ ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα τίς δύσκολες ἐκεῖνες ὥρες.

Στις 24 Σεπτεμβρίου ἐκδηλώθηκε κίνημα στὶς τάξεις τοῦ στρατοῦ πού, ἐγκαταλείποντας τὴ Μικρὰ Ἀσία, εἶχε συγκεντρωθεῖ στὴ Χίο καὶ στὴ Μυτιλήνη. Δυὸ μέρες ἀργότερα οἱ δυνάμεις τῶν ἐπαναστατῶν, ἔχοντας ἐπικεφαλῆς τοὺς συνταγματάρχες Γονατᾶ καὶ Πλαστήρα, ἀποβιβάζονταν στὴν Ἀτικὴ: Ἡ κυβέρνησις Τριανταφυλλάκου ὑπέβαλε τὴν παραιτήσή της καὶ στις 27 Σεπτεμβρίου, ὑποχωρώντας στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς, ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος γνωστοποίησε μὲ διάγγελμα τὴν ἀπόφασή του νὰ ἐγκαταλείψει τὸ θρόνο.

Σ' ἓνα μακρὸ ὑπόμνημα πού ἀπηύθυνε πρὸς τὸ γενικὸ ἐπιτελεῖο του, ὁ λοχαγὸς de Colombel, στρατιωτικὸς ἀκόλουθος τῆς γαλλικῆς πρεσβείας, ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἐπανάστασις δὲν ἀπετέλεσε μιὰ ἐθνικὴ ἐκδήλωσις, ἀλλὰ μιὰ ἐκμετάλλευσις, ἀποτελεσματικὰ ὀργανωμένη ἀπὸ μερικοὺς ἐνδιαφερομένους ἀξιοματικούς, τῆς ἐπιθυμίας τῶν φυγαδευμένων στὴ Χίο καὶ στὴ Μυτιλήνη στρατιωτικῶν δυνάμεων νὰ ἐπιστρέψουν στὸν τόπο τους. Οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τοὺς προσέφεραν, καταργώντας τὸ καθεστῶς τοῦ Κωνσταντίνου, μιὰ θαυμάσια πρόφασις γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν ὑποχώρησή τους. Ὁλόκληρο αὐτὸ τὸ κοπάδι ἀπὸ λιποτάκτες στάθηκε τυχερό, γιατί θὰ μπορούσαν νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Ἀθήνα κάτω ἀπὸ ἱκανοποιητικὲς συνθήκες, ἔστω κι ἂν ὁ πλῆθυσμός δὲν τοὺς ἐπεφύλαξε θερμὴ ὑποδοχή, ἐνῶ τὴ στιγμή πού ἐγκατέλειπε τὴ Σμύρνη ἀντιμετώπιζε τὴν ἀπειλὴ ἀντιποίνων².

Μπροστὰ στὶς ἐξελίξεις αὐτές, ἡ Γαλλία δὲν μετέβαλε τὴ στάση της. Τὸ Quai d'Orsay συνέχισε τὴν πολιτικὴ πού ἀκολουθοῦσε ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1920, ὅταν ὁ ἑλληνικὸς λαός, ὕστερα ἀπὸ ἐκλογές, εἶχε προτιμήσει τὴν ἐπιστροφή τοῦ Κωνσταντίνου στὸ θρόνο. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, οἱ γαλλικοὶ διπλωματικοὶ κύκλοι στὴν Ἀθήνα συνέχιζαν τὴ συνεργασία τους μὲ τὸ ἑλληνικὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν γιὰ ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις, ἐκδηλώνοντας ὁμοῦ ἀντιπάθειαν πρὸς τὸ κυβερνητικὸ περιβάλλον καὶ τὴν Αὐλὴ. Τὴν ἴδια στάση διατήρησαν καὶ ἀπέναντι στὸ κίνημα.

Ἡ ἐξέγερσις καὶ οἱ ὑποστηρικτές της θὰ ἐπιθυμοῦσαν πάνω ἀπ' ὅλα νὰ ξαναβροῦν τὴν εὐνοια τῆς Γαλλίας τῆς ὁποίας τὴν ἐχθρική πολιτικὴ θεωροῦν σὰν τὴν κύρια αἰτία τῆς καταστροφῆς. Πιστεῦον ὅτι ἡ ἀνατροπὴ τοῦ Κωνσταντίνου ἀποτελεῖ ἓνα μέτρο πού

2. *A.E.154*: Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel τῆς 20ης Δεκεμβρίου 1922, σ. 5. (Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ προκατάληψις τοῦ Γάλλου λοχαγοῦ ἀπέναντι τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ, πού τὸν ὀνομάζει «λιποτάκτη» ἐνῶ ἤξερε ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς Κυβερνήσεώς του συνετέλεσε στὴν ἴστα καὶ στὴν ὑποχώρησή του. σμμ. Σ.)

έξαγοράζει απέναντί μας την ενθρόνιση του Νοεμβρίου 1920. Όποιο και να είναι το μέγεθος της χιμαιρας που περικλείεται σε μιὰ παρόμοια ανάλυση, είναι δύσκολο να πειστούν ότι η επανάσταση (...) δὲν μπορεί να ἀσκήσει καμιά ἐπίδραση στις διαθέσεις καθὼς καὶ στις πράξεις μας (...). Ὁ Γονατᾶς καὶ ὁ Πλαστήρας, στρατιωτικοὶ μὲ περιορισμένη πείρα γύρω ἀπὸ τὰ πολιτικὰ θέματα, αἰσθανόμενοι τὴ σοβαρότητα τῶν ἀποφάσεων που πρέπει νὰ πάρουν, ἐπηρεάζονται συχνὰ ἀπὸ ἀντιφατικὲς συμβουλές,

ἔγραφε ὁ de Marcilly, πρεσβευτῆς τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα, πρὸς τὸν Raymond Poincaré, πρῶθυπουργὸ καὶ ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν³.

Στις 29 Σεπτεμβρίου, ὁ Γάλλος ἀντιπρόσωπος δεχόταν στὴν πρεσβεία τὴν ἐπίσκεψη τῶν Πλαστήρα καὶ Παπαναστασίου, ἐνῶ κυκλοφοροῦσαν φήμες σχετικὲς μὲ τὴν ἐπικείμενη ἐκτέλεση πέντε πρῶν ὑπουργῶν που εἶχαν συλληφθεῖ (Γούναρης, Στράτος, Πρωτοπαπαδάκης, Θεοτόκης καὶ Γούδας). Εἶχε μάλιστα διαδοθεῖ ὅτι ἡ ἐκτέλεσή τους θ' ἀκολουθοῦσε, χωρὶς καθυστέρηση, τὴ δίκη τους ἀπὸ ἓνα ἔκτακτο στρατοδικεῖο. Ὁ Γάλλος πρεσβευτῆς, ἀκολουθούμενος κι ἀπὸ ἄλλους συναδέλφους του, εἶχε ἤδη μεσολαβήσει ὑπὲρ τῶν συλληφθέντων, ὑποστηρίζοντας ὅτι παρόμοια χρῆση στρατιωτικῆς δικαιοσύνης θὰ δημιουργοῦσε τὴ χειρότερη ἐντύπωση στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινὴ γνώμη.

Σκοπὸς τῆς ἐπίσκεψης αὐτῆς ἦταν ἡ τύχη τοῦ Κωνσταντίνου, γιὰ τὴν ὁποία ζητήθηκε ἡ γνώμη τῆς Γαλλίας. Ὁ Marcilly συνέστησε ἰδιαίτερη προσοχὴ ἐκ μέρους τῆς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας. Ἐξομολογήθηκε πρὸς τὸ Quai d'Orsay τὸ φόβη ὅτι γιὰ τὸν ἔκπτωτο βασιλεῖα ὅπως καὶ γιὰ τοὺς ὑπουργούς, τὸ πνεῦμα τῆς ἐκδίκησης, ἐνισχυμένο ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης, πολὺ πιθανὸν νὰ ἐπηρεάζε στὸ ἄμεσο μέλλον τὴν ἀπόφαση τῶν ἀρχηγῶν.

Σὲ συνεννόηση μὲ τὸ Βρετανὸ συνάδελφό του Lindley εἶχαν συμβουλευεῖ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ νὰ διορίσει μιὰ κυβέρνηση στὴν ὁποία καὶ νὰ ἀναθέσει τὴ διεύθυνση καὶ τὴν εὐθύνη τῆς διοίκησης τοῦ Κράτους. Ὁ Lindley εἶχε μάλιστα ἐμπιστευτικὰ ἐκφρασθεῖ ὑπὲρ τῆς ἀπομάκρυνσης τὸ γρηγορότερο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας γιὰ λόγους ἀσφαλείας.

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Quai d'Orsay στὰ διαβήματα αὐτὰ ὑπῆρξε ἀρνητικὴ. Ἀναγνωρίζοντας τὸ ἀνθρωπιστικὸ τους πνεῦμα, ὁ Poincaré συνιστοῦσε στὸν ἀντιπρόσωπό του νὰ μὴν προβεῖ σὲ καμιά πράξη ἢ δήλωση ποὺ κινδύνευε νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἐπέμβαση στις ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τῆς Ἑλλάδας⁴.

Στις 30 Σεπτεμβρίου ὁ Κωνσταντῖνος ἀκολουθοῦσε γιὰ δευτέρη φορὰ τὸ δρόμο τῆς ἐξορίας. Τὴν προηγούμενη, σχηματίσθηκε κυβέρνηση ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ζαίμη, ὁ ὁποῖος, ἀπὸν στὴ Βιέννη, εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ τῶν Ἐσωτερικῶν Σωτήριο Κροκιδᾶ. Τὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν

3. *A. E.* 57: Marcilly πρὸς Poincaré, 439-440-441, 445-446 τῆς 29ης Σεπτεμβρίου 1922.

4. *A. E.* 57: Poincaré πρὸς Marcilly, 548 τῆς 29ης Σεπτεμβρίου. *A. E.* 154: Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel, σσ. 6-7.

ἀνελάμβανε ὁ Νικόλαος Πολίτης. Ἡ γαλλικὴ πρεσβεία ἐξέφρασε τὴν ἀνησυχία της μὲ τὴν παραμονὴ τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς στὸ πλευρὸ τῆς κυβέρνησης. Οἱ Γονατὰς καὶ Πλαστήρας ἔδειχναν γενικὰ εὐνοϊκὰ διατεθειμένοι, ἦταν ὁμως αἰσθητὸς ὁ φόβος ὅτι τὰ ἀκραῖα στοιχεῖα τοῦ κινήματος μποροῦσαν νὰ τοὺς παρασύρουν στὴ λήψη βιαιῶν μέτρων⁵.

Ἐκ τῆς ἡμέρας τῆς ἐπανάστασης, ἡ Ἑλλάδα ζεῖ κάτω ἀπὸ μιὰ ἀπόλυτη ἐξουσία: πρόκειται γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴν πενταμελῆ ἐπιτροπὴ, ἡ ὁποία δεῖχνει ἀρκετὴ ἀμηχανία μπροστὰ στὴ χρῆση τῆς δυνάμεως ποὺ ἔχει συγκεντρώσει στὰ χέρια της. Ὁ βασιλεὺς Γεώργιος ὁ Β' δὲν μετρά πιά παρὰ σὰν ἀνάμνηση (...). Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἐπανάσταση δημιουργήθηκε ἀπὸ τοὺς βενιζελικούς, χρωστᾷ ὁμως τὴν ἄμεση ἐξάπλωση καὶ ἐπιτυχία της στὸ γεγονός ὅτι συμπεριέλαβε στὶς τάξεις της σημαντικὸ ἀριθμὸ βασιλοφρόνων ἀξιωματικῶν. Ἦταν ἐπομένως ἀναγκασμένη νὰ μείνει πιστὴ στὴν ἀρχικὴ συμφωνία, ὑπὲρ τῶν πολιτικῶν κομμάτων. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, οἱ βενιζελικοὶ ἀξιωματικοί, συγκεντρωμένοι γύρω ἀπὸ τὸ συνταγματάρχη Πλαστήρα (...) τῆς ἔδωσαν γι' ἀρχηγὸ ἓνα βασιλόφρονα, τὸ συνταγματάρχη Γονατὰ. Οἱ βασιλόφρονες, ἔχοντας ὑποχωρήσει, δέχονται τὴν παραίτηση τοῦ Κωνσταντίνου σὰν μέρος τοῦ προγράμματος τῆς ἐπανάστασης, ἐνῶ οἱ βενιζελικοὶ δέχθηκαν νὰ περιορισθοῦν στὴν ἀπλὴ διαδοχὴ βασιλέα (...) καὶ νὰ μὴν προεκταθοῦν ὡς τὴν μεταβολὴ τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος,

ἔγραφε ὁ Marcilly⁶.

Στὸ Παρίσι ὁμως ἐπικρατοῦσε μιὰ διαφορετικὴ ἀντίληψη:

Ἐκ τῆς Βενιζέλος μοῦ ἀνεκοίνωσε σήμερον ὅτι ἡ ὑπαρξὴ νέου βασιλέα δὲν τὸν ἀπασχολεῖ καθόλου. Πιστεῖται οἱ ἡ παραίτησή του θὰ κριθεῖ ἀναγκαῖα μετὰ ἀπὸ τὴν σύγκληση συνταγματικῆς βουλῆς κι ὅτι θὰ προκηρυχθεῖ, δίχως καμιά ἀμφιβολία, δημοκρατία. Ἔως τότε, ὁ βασιλεὺς δὲν πρόκειται νὰ κυβερνήσει. Δὲν ὑπάρχει ἐπομένως κανένας λόγος νὰ προβοῦμε στὴν ἀναγνώρισή του ἢ νὰ τὴν ἀρνηθῶμε,

τηλεγραφοῦσε στὶς 6 Ὀκτωβρίου ὁ Poincaré. Δηλώσεις ποὺ ἐπανελήφθησαν ἀπὸ τὸν Βενιζέλο στὶς 22 τοῦ ἴδιου μήνα κατὰ τὴ διάρκεια ἐπίσκεψῆς του στὴν γαλλικὴ πρεσβεία τοῦ Λονδίνου⁷.

Ὁ τῶς πρωθυπουργὸς κατέληγε σὲ λανθασμένη ἐκτίμηση τῆς κατάστασης ἢ μήπως πρόκειται γιὰ μιὰ πρώτη ρωγμὴ στὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων τοῦ κινήματος; Τὰ ἀρχεῖα ποὺ συμβουλευθῆκαμε δὲν παραθέτουν δυστυχῶς πρόσθετα στοιχεῖα ὥστε νὰ σχηματισθεῖ μιὰ ὀλοκληρωμένη ἰδέα τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ θέματος⁸.

5. *A.E.* 57: Marcilly πρὸς Poincaré, 449-450 τῆς 30ῆς Σεπτεμβρίου, 452-453-454 τῆς 1ης Ὀκτωβρίου 1922.

6. *A.E.* 57: Marcilly πρὸς Poincaré, ἐκθεση 180 τῆς 25ῆς Ὀκτωβρίου 1922.

7. *A.E.* 57: Poincaré πρὸς Marcilly, 582 τῆς 6ης Ὀκτωβρίου. Saint-Aulaire πρὸς Poincaré, δ. ἀ. τῆς 23ῆς Ὀκτωβρίου 1922.

8. *A.E.* 57: Marcilly πρὸς Poincaré, 525 τῆς 29ῆς Νοεμβρίου 1922. Ὁ Marcilly παραδέχεται τὴν ὑπαρξὴ στοὺς κόλπους τῆς βενιζελικῆς παράταξης μιᾶς μικρῆς ὁμάδας ἢ ὁποῖα, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Ἀλέξανδρου Καραπάνου, εἶχε ταχθεῖ ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας.

Υπήρχε όμως ένα δεύτερο θέμα όπου διαπιστώνεται αυτή τη φορά πλήρης συμφωνία: η ένοχη τής κυβέρνησης Γούναρη, στην όποια ό στρατός και στη συνέχεια ή κοινή γνώμη διοχέτευαν τήν εϋθύνη τής καταστροφής. Από τήν επομένη του κινήματος, εκτός των πέντε ύπουργών, είχαν συλληφεί και οι στρατηγοί Χατζηανέστης, Δούσμανης και Κωνσταντινόπουλος, ό συνταγματάρχης Τσόντος καθώς και ό Χαράλαμπος Βοζίκης, πρώην διοικητής τής Θράκης και ό Γεώργιος Μπαλατζής. Στις 26 'Οκτωβρίου ό πρίγκιπας 'Ανδρέας έφθασε από τήν Κέρκυρα στην 'Αθήνα όπου και φυλακίστηκε.

Όσο γιά τή γενική καταδίκη του γουναρικού συστήματος, παρουσιάζει άναμφισβήτητή ισάξια σημασία με τήν έχθρότητα πρός τόν Κωνσταντίνο, με ένα άνεκτίμητο πλεονέκτημα γιά τήν πολιτική μας: τό ότι παραμερίζει αυτούς πού έπί όκτώ χρόνια τήν είχαν καταπολεμήσει. Θα ήταν επομένως άνακρίβεια να συμπεράνουμε ότι ή έλληνική επανάσταση στερεΐται από ειλικρίνεια κι ότι πρέπει να μάς άφήσει άδιάφορους,

παρητρούσε ό Marcilly⁹.

Ό Γάλλος πρεσβευτής διεπίστωνε παράλληλα, περι τά τέλη 'Οκτωβρίου, ότι τέσσερις εβδομάδες μετά από τό κίνημα, μέσω μιås φυσιολογικής επαναστατικής διαδικασίας, τό κέντρο βάρους του συστήματος έκλινε πρός τήν ομάδα των βενιζελικών στοιχείων, τοποθετημένων στις άκραίες θέσεις. Τήν ομάδα αυτή δέν χαρακτηρίζει ούτε πρόγραμμα, ούτε πειθαρχία, ούτε κάποια κατεύθυνση. Μοναδικός στόχος της ήταν ό όριστικός παραμερισμός των αντίπαλων πολιτικών.

Η βασιλική παράταξη χρησιμοποιούσε μιá προγενέστερη όργάνωση άνεπτυγμένη μέχρι τήν παραμικρή λεπτομέρεια, με έπιτροπές και πράκτορες σκορπισμένους σ' όλόκληρη τή χώρα. Παρόλο πού οι κυριότεροι αντιπρόσωποί τους, φυλακισμένοι, αντιμετώπιζαν τις βαρύτερες ποινές, ό τόνος των βασιλικών δέν πρόδιδε σημεΐα άποθάρρυνσης. 'Αντίθετα, έδειχναν άποφασισμένοι να σπρώξουν πρός τήν έξουσία νέα πρόσωπα, με πιό σημαντικό τόν 'Ιωάννη Μεταξά.

Πρός άποτροπή του φαινομένου αυτού, ήταν άνάγκη να δεχθεί ή επαναστατική έπιτροπή κάποια καινούργια ώθηση. Έχοντας άποφύγει τήν εκτέλεση χάρη στην έπέμβαση των ξένων πρεσβευτών, οι φυλακισμένοι ύπουργοί και στρατιωτικοί περίμεναν να άποφασισθεί ή τύχη τους από τή βουλή πού θα σχηματιζόταν από τις επικείμενες εκλογές. Η έκκρεμότητα αυτή δέν ίκανοποίησε τή σκληρή στρατιωτική παράταξη τής επανάστασης, ή όποία έπιζητούσε τήν τιμωρία των ύπευθύνων, θεωρώντας τήν σαν έξαγορά γιά τή δειλία των στρατιωτών και τή μετριότητα των άξιωματικών του ήττημένου στρατού. Οι βενιζελικοί πολιτικοί, από τήν πλευρά τους, έπιθυμούσαν ν' άπαλλαγούν από άντιπάλους, ή δράση των όποιων μπορούσε ν' άποβεί επικίνδυνη κατά τή

διάρκεια τῆς προεκλογικῆς ἐκστρατείας. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες συνετέλεσαν κατὰ τὸν Γάλλο πρεσβευτὴ, στὸ σχηματισμό, στὶς 25 Ὀκτωβρίου, τοῦ ἑκτακτοῦ στρατοδικείου ποῦ θὰ δικάζε τούς ὑπεύθυνους τῆς καταστροφῆς.

Τὸ διάταγμα ποῦ ἀπέβλεπε στὴ σύγκλησὴ του ἔγινε δεκτὸ μὲ δυσφορία ἀπὸ τὶς πρεσβεῖες τῶν δυνάμεων. Τὸ ἄρθρο 18 τοῦ συντάγματος ἀνεγνώριζε τὴν κατάργηση τῆς θανατικῆς ποινῆς γιὰ πολιτικὰ ἐγκλήματα. Ἐὰν οἱ κατηγορούμενοι ἐμφανίζονταν σὲ πολιτικὸ δικαστήριον, ὁ ἀποκλεισμός τῆς θανατικῆς ποινῆς ἔπρεπε να θεωρηθεῖ βέβαιος. Ἐνα ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα θὰ ἦταν ἐπίσης ἀπαραίτητο ἕως τὶς ἐκλογές καὶ τὴ σύγκληση τῆς νέας βουλῆς: ἦταν ὅμως σπατάλη χρόνου κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ, ἡ ὁποία, ὀλοένα καὶ περισσότερο ἐπηρεαζόμενη ἀπὸ τοὺς ἀκράιους ἀξιοματικούς, εἶχε τὴν αἴσθηση ὅτι τὰ πάντα ἔπρεπε «να τελειώσουν γρήγορα». Ἀποφασίσθηκε λοιπὸν νὰ δικασθοῦν οἱ κατηγορούμενοι ἀπὸ μιὰ ἑκτακτὴ δικαστικὴ ἀρχή¹⁰.

Ἡ κατηγορία ἐπρόσαπτε στοὺς ὑπουργοὺς τὴ συνειδητὴ ἐγκατάλειψη τῆς Ἀνατολίας, κέρδος τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν, τὴ δειλία τους νὰ μὴν ἀναγγείλουν παρόμοια ἀπόφαση στὴν κοινὴ γνώμη καὶ στὸ στρατό, τέλος καὶ κυρίως, τὴ λήψη μέτρων ποῦ ἀπέβλεπαν στὴν τοποθέτηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ σὲ κατώτερο ἐπίπεδο ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους κεμαλιστές. Τὸ τελευταῖο σκέλος τοῦ ἐγκληματικοῦ αὐτοῦ σχεδίου ἀπετέλεσε ἡ μεταφορὰ τῶν ἐφεδρειῶν ἀπὸ τὸ μικρασιατικὸ ἔδαφος στὴ Θράκη μὲ τὴν προοπτικὴ ἐπέμβασης ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης.

Οἱ στρατιωτικοὶ ἀντιμετώπιζαν τὴν κατηγορία συμμετοχῆς καὶ ἐκτέλεσης στὸ σχέδιον αὐτό. Ὁ πρίγκιπας Ἀνδρέας, ἐπικεφαλῆς ἐνὸς Σώματος Στρατοῦ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς μάχης τοῦ Σαγγάριου, κατηγορήθηκε ὅτι δὲν ἐξετέλεσε διαταγές τῆς ἀνάτατης διοίκησης, μὲ καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα. Τὴν προεδρία τῆς ἀνακριτικῆς ἐπιτροπῆς ἀνέλαβε ὁ στρατηγὸς Θεόδωρος Πάγκαλος, «ἄνθρωπος μὲ ἐλάχιστους ἐνδοιασμοὺς καὶ πολλὰ παράπονα, τοῦ ὁποίου ἡ δράση, ἐπικίνδυνη κατὰ τὴν κυβέρνηση, ὑπέστη τὴν παρέκκλιση αὐτῆς»¹¹.

Μιὰ φήμη σχετικὴ μὲ τὴν προσεχὴ ἐκτέλεση δυὸ ἢ τριῶν ὑπουργῶν εἶχε συγχρόνως διαδοθεῖ. Οἱ ὑποκινητές τοῦ μέτρου ἀπέβλεπαν στὸ διπλὸ πλεονέκτημα: νὰ πείσουν ἄφ' ἐνὸς τὶς Δυνάμεις γιὰ τὴ σοβαρότητα τῆς ἐπανάστασης, νὰ δημιουργήσουν ἄφ' ἑτέρου στὶς τάξεις τῆς κοινῆς γνώμης μιὰ αἴσθηση τρομοκρατίας, ἱκανὴ ν' ἀποθαρρύνει τοὺς ἀντίπαλους τοῦ βενιζελισμοῦ¹¹.

Στρέφοντας τὶς ἀνακρίσεις πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ καὶ παραμένοντας στὴ λογικὴ τοῦ

10. *A.E.* 154: Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel, σσ. 2, 17-21.

11. *A.E.* 57: Marcilly πρὸς Poincaré, ἐκθεση 180 τῆς 25ῆς Ὀκτωβρίου 1922.

συστήματος, φαίνεται να άγνοούν ακόμη ότι ή ήττα ήταν κυρίως μία ταραγμένη φυγή, ότι οι στρατιώτες άρνήθηκαν να πολεμήσουν στην πλειοψηφία τους, κι ότι οι άξιωματικοί δεν ήταν συνεπείς στις υποχρεώσεις τους (...). Η δίκη αποτελεί έπομένως στην ουσία μία επαναστατική πράξη στην όποια είναι σφάλμα ν' αποδίδεται μία νόμιμη διάσταση. Ήδη στις έφημερίδες άναφέρεται ή περιορισμένη διάρκειά της. Ό τερματισμός της είναι προκαθορισμένος και προφανώς μοιραίος για τους κκ. Γούναρη, Θεοτόκη και Στράτο τουλάχιστον. Έχει όργανωθεί μία δραστήρια προπαγάνδα με σκοπό την άπαίτηση της δυναμικής αυτής έκβασης (...). Όσο περισσότερο εκδηλώνεται άβεβαιότητα σχετικά με τη διαδικασία των εκλογών, τόσο εξαφανίζονται οι ένδοιασμοί και διαπιστώνεται μία επιστροφή προς την παραδοσιακή νοοτροπία στα πλαίσια της ελληνικής έσωτερικής πολιτικής, προς τό χειρότερο όμως. Δεν άποκλείεται άλλωστε νά βρισκόμαστε μόνο στην άρχή της εξέλιξης αυτής,

έγραφε ό Marcilly στις 26 Όκτωβρίου¹².

Όά ήταν ένδιαφέρον νά εξετάσουμε στο σημείο αυτό τη στάση που κράτησαν οι διάφορες Δυνάμεις άπέναντι στην πραγματικότητα της δίκης, πάντα σύμφωνα με τά συγκεντρωμένα στο γαλλικό ύπουργείο των Έξωτερικών στοιχεία, για μία εύκολότερη κατανόηση των γεγονότων που άκολουθούν.

Η Γαλλία, όπως ήδη εξέτάσαμε, συνέχισε νά κρατά την άπόστασή της από τους κύκλους της ελληνικής ήγεσίας και μετά την πτώση του Κωνσταντίνου. Χωρίς νά επιδοκιμάσει την παραπομπή των κατηγορούμενων στο έκτακτο στρατοδικείο, ό άντιπρόσωπός της στην Άθήνα συμμορφώθηκε με τις έντολές του Poincaré νά μñ άναμιχθεί στις έσωτερικές ύποθέσεις της Έλλάδας. Στους έπικεφαλής του κινήματος δήλωσε παρ' όλα αυτά ότι, κατά τη γνώμη του, ήταν συμφέρον της επαναστατικής κυβέρνησης νά μñ στιγματίσει τό έργο της με μία παρωδία δίκης.

Η θέση της Άγγλίας ήταν περισσότερο λεπτή. Η πολιτική που άκολούθησε από τό Νοέμβριο του 1920 ήταν μία συνεχής ένθάρρυνση της ελληνικής επέμβασης στη Μικρά Άσία.

Τό Foreign Office έσπρωξε τους Έλληνες προς την καταστροφή τους. Γιατί, ό,τι κι αν συνέβη, ό κ. Lloyd George δεν μπορεί ν' άρνηθεί ότι οι συμβουλές καθώς και ή στάση του ένθάρρυναν τον κ. Γούναρη και τους όπαδούς του νά επιμείνουν στην προσπάθειά τους στη Μικρά Άσία. Έχοντας όλα τά άτου στο χέρι, τό Λονδίνο μπλόφαρε μέχρι τέλους, αφήνοντας τον ελληνικό λαό νά έλπίζει σε μία ύλική και οικονομική βοήθεια που δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Οι Έλληνες προχώρησαν κι' όταν έχασαν τό παιγνίδι, οι Άγγλοι τους έγκατέλειψαν,

έγραφε ό Γάλλος στρατιωτικός άκόλουθος.

Η Άγγλία, αισθανόμενη ευθύνη για την ελληνική καταστροφή, άποφάσισε νά ξεπληρώσει τό χρέος της σώζοντας τους πρώην ύπουργούς από τό έκτελεστικό άπόσπασμα. Άντίθετα με τον Γάλλο συνάδελφό του, ό Lindley διατηρούσε σοβαρές σχέσεις με τό βασιλικό περιβάλλον. Τέλος, και ίσως

12. *A. E. 57*: Marcilly προς Poincaré, έκθεση 182 της 26ης Όκτωβρίου 1922.

αυτή να ήταν και η κυριότερη αίτια της αγγλικής στάσης, δημιουργήθηκε άρκετός θόρυβος γύρω από τις σχέσεις μεταξύ των κυβερνήσεων Ἀθήνας και Λονδίνου, μέχρι ποιο σημείο δηλαδή και με τί είδους υποσχέσεις τὸ Foreign Office ἐνθάρρυνε τὴν Ἑλλάδα στὴν πραγματοποίηση τῆς πολιτικῆς της. Ὁ Γούναρης, σὲ μιὰ στιγμὴ ἀπελπισίας μπροστὰ στὴ θανατικὴ καταδίκη, μποροῦσε νὰ προβεῖ σὲ ἐνοχλητικὲς γιὰ τὴν βρετανικὴ κυβέρνησι ἀποκαλύψεις.

Ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσι τῆς δίκης, ἡ Ἰταλία στάθηκε πιστὴ στὴν αἰώνια πολιτικὴ της, νὰ ἐμποδίσαι μὲ κάθε τρόπο τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Βενιζέλου στὴν ἐξουσία, ἱκανὴ νὰ θέσει σὲ κίνδυνο, ἔστω καὶ κάτω ἀπὸ τόσο δύσκολες συνθήκες, τὶς δικές της φιλοδοξίες. Γιὰ διαφορετικούς ἀπόλυτα λόγους, ὁ πρεσβευτὴς Montagna υἱοθέτησε μιὰ στάσι ἀνάλογη τοῦ Ἄγγλου συναδέλφου του, ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν κατηγορουμένων.

Ἰδιαίτερα σχολιάσθηκε ἡ πλήρης ἐπιφύλαξι τοῦ von Schoen, ἀντιπροσώπου τῆς Γερμανίας, ἀπέναντι στὶς ἐξελιξίσεις. Ἡ πρεσβεία του κράτησε προσεκτικὰ τὶς ἀποστάσεις της, μάρτυς τῆς τύχης ὀρισμένων πολιτικῶν προσωποτήτων, πού κατὰ τὴν διάρκειά του Ἀ΄ Παγκοσμίου Πολέμου εἶχαν ἐκδηλώσει φιλογερμανικὰ αἰσθήματα.

Ἀπὸ ὅλες τὶς Δυνάμεις, τὴν περισσότερο ἰδιόρρυθμη στάσι τηροῦσαν οἱ Η.Π.Α., μὴ ἔχοντας ἀναγνωρίσει οὔτε τὸν Κωνσταντῖνο οὔτε τὶς μεταγενέστερες τοῦ Νοεμβρίου 1920 διάφορες ἐλληνικὲς κυβερνήσεις. Ὁ πρεσβευτὴς Caffery ἀρκέσθηκε ἀπὸ τὶς πρῶτες μέρες τοῦ κινήματος νὰ ὑπογραμμίσαι πρὸς τὸν Πλαστήρα τὴ δυσάρεστη ἐντύπωσι πού θὰ προκαλοῦσε ἡ ἐκτέλεσι πολιτικῶν προσωπικοτήτων τὴ στιγμὴ τῆς ἄφιξης στὴν Ἑλλάδα ἐνὸς κλιμακίου τοῦ ἀμερικανικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ πρὸς βοήθεια τῶν προσφύγων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Θράκης.

Τέλος, ἀπὸ τὶς σύμμαχες χῶρες, ἡ Γιουγκοσλαβία μιμήθηκε τὴ στάσι τῆς Γαλλίας. Ἴσως ἡ κυβέρνησι τοῦ Βελιγραδίου νὰ ἐβλεπε καὶ μὲ ἄσχημο μᾶτι ἐπέμβασι τοῦ πρεσβευτῆ της πρὸς διάσωση πολιτικῶν πού ἐπὶ τόσα χρόνια εἶχαν ἀρνηθεῖ νὰ σεβαστοῦν τὶς συμφωνίες μεταξύ τῶν δύο γειτόνων χωρῶν.

Οἱ κυβερνήσεις τῶν οὐδετέρων δυνάμεων διατήρησαν εὐνοϊκὴ πρὸς τοὺς φυλακισμένους συμπεριφορὰ. Ἰσπανία, Ὁλλανδία καὶ Σουηδία, σὲ ὁμαλὲς σχέσεις μὲ τὸ βασιλικὸ κόσμο καθὼς καὶ μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς κατηγορουμένους, πῆραν μέρος σ' ὅλα τὰ διαβήματα πού ἀπέβλεπαν στὴν ἀποτροπὴ τῆς ἐκτέλεσης. Τὸ γενικὸ συναίσθημα πού ἐπικρατοῦσε στοῦ ξένο διπλωματικὸ σῶμα στὴν Ἀθῆνα ἀπέδιδε τὴ διαδικασίαν τῆς προετοιμασίας καθὼς καὶ τὴν ἐξέλιξι τῆς δίκης στὴ διάθεση τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς νὰ λάβει ὀρισμένα δραστήρια μέτρα ἀπέναντι στὴν πτώσι τοῦ κύρους της μέσα στὴν κοινὴ γνώμη, πού θὰ τῆς ἐπέτρεπαν ἐπιπλέον νὰ ἀναβάλλαι τὴ διεξαγωγὴ τῶν ἐκλογῶν. Στὸν τομέα αὐτό, οἱ πρόσφυγες, 1/6 τοῦ ὄλου πληθυσμοῦ, ἀποτε-

λοῦσαν ἓνα δυναμικὸ πού ἡ ἐπιτροπὴ εἶχε σκοπὸ νὰ ἐκμεταλλευθεῖ σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ ἀποτελέσουν μαζί μὲ τοὺς ἀξιοματικοὺς τὰ βασικὰ στηρίγματα τοῦ ἐπαναστατικοῦ καθεστῶτος¹³.

Μόλις ἔγιναν αἰσθητὲς οἱ τάσεις αὐτές, τὰ διαβήματα τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ, στὴν ἀρχὴ ἀνεπίσημα, ἄρχισαν νὰ παίρνουν ἓνα χαρακτῆρα περισσότερο πειστικό. Τὸ Foreign Office, φοβούμενο ὅτι οἱ ἀπλὲς συμβουλὲς δὲν θὰ κατέληγαν σὲ ἀποτελέσματα, ἀποφάσισε νὰ μεταβάλλει τὴν τακτικὴ του.

Στις 11 Νοεμβρίου, ὁ Lindley δήλωσε στὸν Πολίτη ὅτι ἡ κυβέρνησή του ἀξίωσε τὴν ὑπόσχεση ὅτι σὲ περίπτωση θανατικῆς καταδίκης οἱ κατηγορούμενοι δὲν θὰ τουφεκίζονταν. Ὁ Ἕλληνας ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν ἔδειξε εὐνοϊκὰ διατεθειμένος, ἀπάντησε ὁμως ὅτι ἡ γνώμη τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς στὸ θέμα αὐτὸ ἦταν προηγουμένως ἀπαραίτητη.

Σὲ μιὰ νέα συνάντηση τὴν ἐπομένη, ὁ Πολίτης, ἀρκετὰ ἐκνευρισμένος μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ πού τὴν χαρακτήρισε σὰν ἐπέμβαση στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τῆς Ἑλλάδας, γνωστοποίησε ὅτι ἡ ἐπιτροπὴ εἶχε ἀρνηθεῖ νὰ παράσχει παρόμοια ὑπόσχεση. Στις 13, πρώτη μέρα τῆς δίκης, ὁ Lindley, ἔχοντας σαφεῖς ὁδηγίες ἀπὸ τὴν κυβέρνησή του, ἀπύθυνε πρὸς τὸν Πολίτη γραπτὸ ὑπόμνημα, ἐπιβεβαιώνοντας ἐπίσημα τὰ μέχρι τότε προφορικὰ διαβήματά του. Τὴν μεθεπομένη, ὁ Ἕλληνας ὑπουργὸς ἐπισκέφθηκε τὴν βρετανικὴ πρεσβεία βεβαιώνοντας ὅτι ἡ ὑπόθεση εἶχε τακτοποιηθεῖ μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ, κι ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἐκτελεσθεῖ κανεὶς κατηγορούμενος. Ὑπόσχεση πού ἐπανάλαβε στὶς 18 Νοεμβρίου¹⁴.

Ἀποτεινόμενος στὸ Παρίσι γιὰ ὁδηγίες στὶς 15 Νοεμβρίου, ὁ Marcilly τηλεγραφοῦσε τὰ ἑξῆς:

Ἄγγλος συνάδελφός μου (...) κατέληξε τίς μέρες αὐτές στὰ πιὸ πειστικὰ διαβήματα γιὰ ν' ἀποφευχθοῦν οἱ ἐκτελέσεις, παρουσιάζοντας τὴ δίκη σὰν νὰ πηγάζει ἀπὸ συνθήκες ἀντίθετες πρὸς τὸ Σύνταγμα καὶ στὸν νόμο (...). Ὁ Ἰταλὸς πρεσβευτῆς εὐθυγραμμίσθηκε μὲ τὴν πρωτοβουλία αὐτή, ἀπὸ τὴν ὁποία κράτησα τὴν ἀπόστασή μου. Πληροφοροῦμαι ὅτι ἄλλοι συνάδελφοί μας ἐτοιμάζουν μιὰ ὁμαδικὴ ἐκκλήση πρὸς τὴν κυβέρνηση, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακοίνωση τῆς καταδίκης, ὑπὲρ τῆς μείωσης τῆς ποινῆς (...). Δὲν νομίζω ὅτι παρόμοια ἐπέμβαση εἶναι ἱκανὴ ν' ἀπαλλάξει τοὺς κυριότερους κατηγορούμενους ἀπὸ τὸν θάνατο. Πιθανὸν νὰ δοθεῖ χάρη σὲ δύο ἢ τρεῖς γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ μῖσος τῶν ἐπαναστατῶν εἶναι λιγότερο δυνατό, ἱκανοποιώντας ἔτσι τὸ αἶσθημα τῶν ξένων ἀντιπροσώπων¹⁵.

Οἱ ὁδηγίες ἔφθασαν στὴν Ἀθήνα τὴν μεθεπόμενη. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες ἀπὸ τὸ Λονδίνο στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα, ὁ Πολίτης, ἐπηρεασμένος προφανῶς ἀπὸ τὰ διαβήματα τοῦ Lindley, εἶχε ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ τοῦ

13. *A.E. 154*: Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel, σσ. 6-15.

14. *A.E. 58-A.E. 153*: Marcilly πρὸς Poinecaré, ἔκθεση 207 τῆς 3ης Δεκεμβρίου 1922. *A.E. 154*: Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel, σσ. 9-10.

15. *A.E. 57-A.E. 77*: Marcilly πρὸς Poinecaré, 508-509 τῆς 15ης Νοεμβρίου 1922.

λόρδου Curzon, "Αγγλου ύπουργού των Έξωτερικῶν, στο γεγονός ὅτι ὅποι-
αδήποτε πρωτοβουλία τῶν πρεσβευτῶν ὑπὲρ τῶν κατηγορουμένων θά εἶχε
σάν ἀποτέλεσμα τῆ δημιουργία περισσοτέρων δυσκολιῶν γιά τὴν ἑλληνικὴ
κυβέρνηση νὰ προβεῖ σὲ μιὰ πράξη μεγαλοψυχίας. Βασισμένο σ' αὐτὰ τὰ
δεδομένα, τὸ Quai d'Orsay καλοῦσε τὸν Marcilly νὰ παραμείνει ἀμέτοχος
μέχρι νεώτερη διαταγῇ¹⁶.

Τὴν ἴδια μέρα, ὁ κόμης Vannutelli, πρεσβευτῆς τῆς Ἰταλίας στὸ Παρίσι,
δηλώνει στὴ γαλλικὴ κυβέρνηση ὅτι στὴ Ρώμη εἶχαν ἐπίσης φθάσει πληρο-
φορίες σχετικὲς μὲ τὰ διαβήματα τοῦ Lindley. Μὲ σκοπὸ ν' ἀποτρέψει τὶς
θανατικὲς ἐκτελέσεις, ὁ Mussolini πρότεινε μιὰ κοινὴ ἐπέμβαση τῶν ξένων
διπλωματῶν, δίχως ὁμως νὰ προστρέξουν, ὅπως ὁ Lindley, στὴν κατάθεση
ἐπίσημου ὑπομνήματος. Χωρὶς νὰ περιμένει τὴν γαλλικὴ ἀπάντηση, ἡ ἰτα-
λικὴ κυβέρνηση ἔδωσε ἐντολὴ στὸν Montagna νὰ τηρήσει στάση ἀνάλογη μὲ
τὸ Βρετανὸ πρεσβευτῆ.

Ἄλλο ἄγγλος συνάδελφός μου δὲν μοῦ ἔκρυψε ὅτι θά ξεφορτωνόταν εὐχαρίστως ἕναν τόσο
ἐνοχλητικὸ σύμμαχο, ἡ ἐπέμβαση τοῦ ὁποῖου, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὰ συνηθισμένα κίνητρα
τῆς ἰταλικῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα, δὲν μπορούσε παρὰ νὰ μειώσει τὶς δικές
του πιθανότητες ἐπιτυχίας,

τηλεγραφοῦσε ὁ Marcilly¹⁷.

Στις 20 Νοεμβρίου, ἑβδομὴ μέρα τῆς δίκης, ὁ Πολίτης ἄλλαξε ξαφνικὰ
στάση, δηλώνοντας ὅτι ἡ ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ ἐπιθυμοῦσε νὰ διατηρήσει
τὴν ἐλευθερία τῆς δράσης τῆς. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση δὲν ἦταν πιά σίγουρη
γιά τὴν ἐξέλιξη τῆς δίκης, βρισκόμενη ἀνάμεσα στὸ φόβο νὰ χάσει τὴν
ὑποστήριξη τῆς Ἀγγλίας, καὶ τὴ νέα τοποθέτηση τῆς ἐπιτροπῆς, ἐπηρε-
ασμένης ἀπὸ τὰ ἀκραῖα στρατιωτικὰ στοιχεῖα¹⁸.

Τὰ διαβήματα τοῦ Lindley σχολιάσθηκαν ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς κύκλους τῆς
γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Ἀθήνα. Ἡ ἀπήχησή τους στὴν κοινὴ γνώμη,
συνδυασμένη μὲ αὐστηρὲς συστάσεις τοῦ Curzon πρὸς τὸν Δημήτριο Κα-
κλαμάνο, πρεσβευτῆ στὸ Λονδίνο, ἦταν ἐντυπωσιακὴ. Ὁ Πολίτης ἐκφρά-
σθηκε μάλιστα μὲ κάποια πίκρα πρὸς τὸν Marcilly: στὴν περίπτωσή του οἱ
ἑλληνικὲς ἀρχὲς ἱκανοποιοῦσαν τὰ βρετανικὰ αἰτήματα, ἡ Ἀγγλία ἔπρεπε,
σάν ἀντάλλαγμα, νὰ ἐγγυηθεῖ ὅτι ἡ πράξη μεγαλοψυχίας ποὺ ἐπέδωκε δὲν θά
γύριζε σὲ βᾶρος τῆς Ἑλλάδας. Ἐπρεπε δηλαδὴ νὰ βεβαιωθεῖ ὅτι οἱ ὑπουργοί,
ποὺ θά περιορίζονταν τελικὰ στὴν ἐξορία, δὲν θά ἐπέστρεφαν κάποτε στὸν

16. *A.E. 57-A.E. 77*: Poincaré πρὸς Marcilly, 712 τῆς 17ης, 715 τῆς 18ης Νοεμβρίου. *A.E. 153*:
Marcilly πρὸς Poincaré, 511-512 τῆς 17ης Νοεμβρίου 1922.

17. *A.E. 57*: Ὑπόμνημα de Peretti τῆς 17ης. Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 201 τῆς 22ας
Νοεμβρίου 1922.

18. *A.E. 57*: Ἐκθεση 6436 τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ πρὸς τὸ Quai
d'Orsay. *A.E. 154*: Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel, σ. 10.

τόπο τους. Δυστυχώς όμως, η άγγλική νομοθεσία δέν επέτρεπε σέ παρόμοιες περιπτώσεις τήν παραμονή άλλοδοαπών επί βρεττανικού έδάφους. 'Η έλλη- νική κυβέρνηση ύπεστήριξε έπομένως ότι τής είχε άσκηθει διπλή πίεση έφόσον τó αντίλλαγμα γιά τή δική της παραχώρηση ήταν δύσκολο να πρα- γματοποιηθεί. 'Υπήρχε όμως και μιá διαφορετική θεωρία. 'Η επέμβαση τής 'Αγγλίας μπορούσε να χαρακτηριστεί άπό τήν κοινή γνώμη σάν μιá άπρόκα- λυπτη προστασία πρós τούς κατηγορούμενους. 'Η βασιλόφρονη παράταξη, άντλώντας δυνάμεις, ήταν δυνατό νά καταλήξει σέ έπιβλαβείς γιά τούς Συμ- μάχους, καθώς και γιά τήν επανάσταση, αντιδράσεις.

'Οποιαδήποτε και νά ήταν ή άξία τών συλλογισμών αυτών, ή Γαλλία έδειχνε πεπεισμένη γιά τήν σημασία τής άγγλικής επέμβασης. 'Η 'Ελλάδα, θέλοντας και μή, ήταν ύποχρεωμένη νά συμμορφωθεί πρós τις άξιώσεις του Λονδίνου, τή στιγμή ίδιως πού εγκαινιάζονταν στή Λωζάννη διαπραγματεύ- σεις γιά τις όποιες ή ύποστήριξη τής 'Αγγλίας ήταν άπαραίτητη γιά τά έλληνικά συμφέροντα. Κυβέρνηση και Παλάτι ένιωθαν τó αίσθημα αυτό. Τó ίδιο θά συνέβαινε και μέ τήν επαναστατική έπιτροπή, άν δέν έπηρεάζονταν άπό τις έκδηλώσεις τών άκραίων άξιωματικών.

Τó πρόβλημα κατά βάθος είναι νά βρεθεί κάποιος τρόπος γιά νά σωθούν τά προσχήματα. Γιά τó λόγο αυτό θά συνεχισθούν, έντελώς τυπικά και μέχρι τέλους, οι αντιδράσεις. Ψιθυρίζεται μάλιστα ότι οι άξιωματικοί σχεδιάζουν μιá δυναμική επέμβαση λυντσάρων- τας τούς κατηγορούμενους μέσα στή φυλακή(...) Τά βασικά κίνητρα τής άγγλικής πολι- τικής φαίνονται άρκετά καθαρά. Δέν είναι δυνατό νά χωρισθεί μιá επίδραση άπό θεωρίες νομιμότητας και δικαιοσύνης και είναι φυσικό ή 'Αγγλία ν' άντιμετωπίσει, μέσα στήν έκτακτη διαδικασία ενάντιον τών ύπουργών, άτέλειες δύσκολα προσαρμοσμένες στήν εύρωπαϊκή νοοτροπία. 'Η έντύπωση τών ξένων διπλωματών στο θέμα αυτό είναι καθολική,

έγραφε στις 22 Νοεμβρίου ó Γάλλος πρεσβευτής¹⁹.

Προτού αναλάβει τήν προεδρία τής πρώτης επαναστατικής κυβέρνησης, ó Ζαΐμης μελέτησε τήν κατάσταση. 'Επιστρέφοντας στήν 'Αθήνα, βρήκε μιá πολιτική ομάδα στήν πλειοψηφία της βενιζελική. 'Ο ίδιος προέβλεπε μιá πιó πλατιά λύση, μέ συμμετοχή προσωπικοτήτων πού δέν άνήκαν στή φιλελεύ- θερη παράταξη, εκτός όσων είχαν αναπτύξει δράση κάτω άπό τó προηγού- μενο καθεστώς. Πιστεύοντας ότι τó φιλελεύθερο κόμμα, δίχως τόν Βενιζέλο, δέν είχε κανένα λόγο ν' άπαιτεί τó μονοπώλιο τής έξουσίας, ó Ζαΐμης προ- ετοίμαζε, μέ τήν τελική συγκατάθεση τών φιλελευθέρων, τή συγκρότηση μιās κυβέρνησης ή όποία θά ξεπερνούσε τά όρια τού κόμματος.

'Η σύγκρουση μέ τήν επαναστατική έπιτροπή ξέσπασε πάνω στο θέμα τής όικης τών τέως ύπουργών. 'Από τή φύση του ó Ζαΐμης διαφωνούσε μέ τή

19. *A.E. 57*: Marcilly πρós Poincaré, έκθεση 201 τής 22ας Νοεμβρίου. *A.E. 57-A.E. 77-A.E. 153* Marcilly πρós Poincaré, 511-512 τής 17ης Νοεμβρίου 1922.

διαδικασία επαναστατικής δικαιοσύνης. Ἀκόμα λιγότερο, ὅταν αὐτὴ ἦταν ἱκανὴ νὰ στερηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τὴν μόνη ὑποστήριξη στὴν ὁποία εἶχε βυσιεῖ τις ἐλπίδες της. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, εἶχε διατηρήσει σ' ἔκκρεμότητα τις διαπραγματεύσεις του μετὴν Ἐπιτροπῆ, προσπαθώντας ν' ἀναλάβει τὴν κυβέρνησι μετὰ τὸν τερματισμὸ τῆς δίκης, ἀπαλλαγμένος ἔτσι ἀπὸ ὁποιαδήποτε εὐθύνη. Ἡ πιθανότητα τῶν ἐκτελέσεων τὸν τοποθετοῦσε παρ' ὅλα αὐτὰ σὲ ἐξαιρετικὰ δυσάρεστη θέση ἀπέναντι στὴν Ἀγγλία, ἀναγκάζοντάς τον ν' ἀντιμετωπίζει ἀκόμα καὶ πιθανότητα παραίτησης. Στὴ στάση του αὐτὴ τὸν ὑποστήριξε καὶ ὁ Πολίτης ἀπειλώντας μὲ τὴ σειρά του νὰ τηρήσει ἀνάλογη συμπεριφορά.

Στις 25 Νοεμβρίου, δωδεκάτη μέρα τῆς δίκης, σύσσωμη ἡ κυβέρνησις ὑπέβαλε τὴν παραίτησή της, διαφωνώντας μετὴν πολιτικὴ τῆς Ἐπιτροπῆς. Δυὸ μέρες ἀργότερα, κι ἐνῶ ἡ δίκη τερματιζόταν, σχηματίσθηκε κυβέρνησις ὑπὸ τὸν Γονατῆ, μὲ τὸν Πάγκαλο στὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν καὶ τρεῖς ἄλλους ἀξιωματικούς σὲ ἰσάριθμα ὑπουργεῖα. Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς ἀντικατόπτριζε κατὰ τὸ Γάλλο πρεσβευτὴ τὴν ὅλη κατάστασι. Πιθανὴ ἐκτέλεσις θὰ εἶχε σὰν συνέπεια τὴ διακοπὴ διπλωματικῶν σχέσεων μετὴν Ἀγγλία. Ἄν ἀντίθετα, ὁ Πλαστήρας καὶ ὁ Γονατῆς ὑποχωροῦσαν σὲ κάποια μείωσις τῆς ποινῆς, κινδύνευαν νὰ ἐκτοπισθοῦν ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικούς οἱ ὅποιοι, ὀδηγημένοι ἀπὸ τὸν Πάγκαλο, εἶχαν ἤδη ἐκδηλωθεῖ κατηγορηματικὰ ὑπὲρ μιᾶς αἱματηρῆς λύσης. Ἡ στιγμὴ αὐτὴ θὰ ἀπεδείκνυε ἂν θὰ ἐπιφερόταν κάποια μεταβολὴ στὴ διεύθυνσι καθὼς καὶ στὴ δομὴ τῆς ἐπανάστασις²⁰.

Ἀναφερόμενος στοὺς τρεῖς αὐτοὺς ἐπικεφαλῆς τοῦ κινήματος, ὁ Marcilly ἔγραφε στις 3 Δεκεμβρίου τὰ ἑξῆς:

Αὐτὴ εἶναι ἡτριανδρία, ἡ ὁποία, σ' αὐτὴ τὴν δευτέρη φάσι τῆς ἐπανάστασις, πρόκειται νὰ διοικήσει τὴν Ἑλλάδα (...). Δὲν πρέπει πιά νὰ ἀναρωτιέται κανεὶς πότε θὰ διεξαχθοῦν οἱ ἐκλογές ἢ ποιά εἶναι τὰ αἰσθήματα τοῦ λαοῦ (...). Ὁ λαός, ὑποστηρίζουν, δὲν ἔχει πιά δικαίωμα νὰ ἐπικαλεῖται τὴν ἐξουσία. Ἐκτέθηκε μὲ τις διαρκεῖς μεταβολές του κατὰ τὴν κρίσι τῶν τελευταίων ἐτῶν. Ἀρνήθηκε τὸν Βενιζέλο καὶ κάλεσε τὸν Κωνσταντῖνο (...). Ἡ ἐπανάστασις δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη τῆς γνώμης του. Διαθέτει ἀπὸ μόνη τῆς τὴ δύναμι καὶ τὴ θέλησι ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ κυβερνήσει. Ὅτιδῆποτε τῆς προβάλλει ἀντίστασι θὰ ἀναχαιτισθεῖ, ἢ δὲ δίκη τῶν ὑπουργῶν (...) δὲν πρόκειται ν' ἀφήσει καμιά ἀμφιβολία πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα (...). Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ μπορεῖ κανεὶς ν' ἀντιληφθεῖ τὴν σημασία τῆς δίκης²¹.

Κάτω ἀπὸ τις νέες αὐτές συνθηκὲς τερματίσθηκε στις 27 Νοεμβρίου ἡ δίκη μετὴν καταδίκη σὲ θάνατο τῶν Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη, Θεοτόκη, Μπαλτατζῆ, Στράτου καὶ Χατζηανέστη. Ὁ ναύαρχος Γούδας καὶ ὁ Ξενοφῶν Στρατηγὸς καταδικάσθηκαν σὲ ἰσόβια κάθειρξι. Ἡ ἐκτέλεσις ἔγινε στις 28 τὸ

20. *A.E.* 57: Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεσι 203 τῆς 22ας Νοεμβρίου, 520-521 τῆς 27ης Νοεμβρίου. *A.E.* 57-*A.E.* 77: Marcilly πρὸς Poincaré, 517-518 τῆς 25ης Νοεμβρίου 1922.

21. *A.E.* 58-*A.E.* 153: Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεσι 207 τῆς 3ης Δεκεμβρίου.

πρωί στο Γουδί. Για την ίδια τη δίκη καθώς και για την εκτέλεση, τα αρχεία του Quai d'Orsay δεν περιέχουν στοιχεία που να παρουσιάζουν κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο Marcilly, στις ανταποκρίσεις του προς το Παρίσι, δεν αναφέρειται καθόλου στην εξέλιξη της δίκης, περιοριζόμενος σ' ένα λακωνικό τηλεγράφημα για να ενημερώσει το ύπουργείο του σχετικά με τον τουφεκισμό των ξέι καταδικασθέντων²².

Περισσότερο κατατοπιστικός είναι ο στρατιωτικός του ακόλουθος στο υπόμνημά του προς το Γενικό Έπιτελείο του Γαλλικού Στρατού, όπου παραθέτει ολόκληρο το κείμενο του διατάγματος που απέβλεπε στη σύγκληση και στη λειτουργία του έκτακτου στρατοδικείου, καθώς και μιá έκθεση της εξέλιξης της δίκης. Οι πληροφορίες του προέρχονται από κάποιον Έλληνα πληροφορητή, βενιζελικών τάσεων, ό οποίος ήταν παρών σ' όλες τις φάσεις. Δίχως ν' αναφέρεται στο περιεχόμενο των καταθέσεων, ή μακριά αυτή ανάλυση περιγράφει κυρίως την γενικότερη ατμόσφαιρα που επικρατούσε στην αίθουσα του στρατοδικείου. Δέν νομίζουμε ότι τα στοιχεία αυτά αξίζουν μεγαλύτερη ανάλυση. Ο ίδιος ό de Colombel, αναφερόμενος στο μέρος του υπόμνημάτος του που αφιέρωσε στις συζητήσεις, γράφει τά εξής:

Τό τμήμα αυτό δέν παρουσιάζει άλλο ενδιαφέρον από τό νά δείξει την εντύπωση που σχηματίσθηκε μέρα με τή μέρα από τις διάφορες φάσεις της δίκης, σ' ένα άκρατητήριο, που έθεωρείτο μορφωμένο και έξυπνο. Η έλλειψη συνέπειας καθώς και ή εντύπωση που καμιά φορά ξεχωρίζουν από τά πρακτικά των συνεδριάσεων άποτελούν, κατά τή γνώμη μας, ένα θαυμάσιο κριτήριο για τή νοστορία ενός λαού που δέν μπορεί κανείς νά καταλάβει παρά μόνο άν δέν τον άντιμετωπίσει με σοβαρότητα και κυρίως άν δέν τον θεωρήσει σάν ένα εύρωπαϊκό λαό²³.

Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι άντιδράσεις που διαδέχθηκαν τήν εκτέλεση και για τις όποιες υπάρχουν άφθονα στοιχεία με ξεχωριστό ενδιαφέρον.

Στις 28 Νοεμβρίου, ό Marcilly τηλεγραφούσε τήν αναχώρηση από τήν Άθήνα του Lindley, ό οποίος είχε προηγουμένως καταθέσει στο ύπουργείο των Έξωτερικών ένα σημείωμα αναφερόμενο στη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων. Ο Άγγλος πρεσβευτής, περιμένοντας τή λήψη νέων μέτρων από τήν κυβέρνησή του, κατευθύνθηκε προς τή Λωζάννη, διατηρώντας στην πρεσβεία του όλόκληρο τό προσωπικό²⁴.

Κατά τό Γάλλο συνάδελφό του, ή Άγγλία είχε πραγματοποιήσει ένα χρέος άλληλεγγύης έπεμβαίνοντας για νά σώσει τή ζωή των ύπουργών. Είχε τήν

22. *A.E. 57-A.E.77*: Marcilly προς Poincaré, 523-524 τής 28ης Νοεμβρίου 1922.

23. *A.E. 154*: Υπόμνημα 989 του λοχαγού de Colombel, σσ. 2, 17-21, 65-93.

24. *A.E. 57-A.E. 77*: Marcilly προς Poincaré, 523-524 τής 28ης Νοεμβρίου, 526 τής 29ης Νοεμβρίου 1922.

επίδα ότι ή υποστήριξη της προς την Ελλάδα στη διάσκεψη της ειρήνης θα εξαγόραζε τις έλλιπεις υπηρεσίες της κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας. Με την παραίτηση της κυβέρνησης, όμως, ο Πολίτης δήλωσε ότι ο άπαιτητικός τόνος του βρετανικού διαβήματος έρέθηκε τους άξιωματικούς, ενώ με μιά μέθοδο περισσότερο διακριτική οί εκτελέσεις θα είχαν περιορισθεί σέ δύο (Γούναρης και Χατζηανέστης). Ήταν όμως δύσκολο για τόν Lindley νά διαπραγματευθεί για τόν αριθμό τους, έχοντας ήδη διαμαρτυρηθεί έναντίον όποιασδήποτε αίματηρης εξέλιξης της δίκης.

Παρόμοιο άποτέλεσμα μπορούσε νά επιτευχθεί μόνο με μιά έκκληση τών ξένων κυβερνήσεων, προτού ή σύγκρουση της άγγλικής πρεσβείας με την έπαναστατική έπιτροπή φθάσει σ' αυτόν τόν βαθμό δξύτητας. Ή βιασύνη μάλιστα με την όποία πραγματοποιήθηκαν οί εκτελέσεις πρόδιδε τη διάθεση νά δημιουργηθεί τετελεσμένο γεγονός που ν' άποτρέψει τέτοιο διάβημα.

Ο Marcilly προέβλεπε επιπλέον ότι ή πολιτική της Άγγλίας κινδύνευε νά γίνει στόχος επιθέσεων τών έπαναστατών άξιωματικών καθώς και της βενιζελικής παράταξης. Ή Γαλλία, αντίθετα, με τη στάση εξεζητημένης προσοχής που τήρησε, θεωρήθηκε ότι συνετέλεσε στην πραγματοποίηση τών εκτελέσεων. Ή γενική κατάσταση ανάγκασε τόν πρεσβευτή της νά συστήσει στό Παρίσι ότι δέν ήταν προς συμφέρον μιά πράξη δικαιοσύνης, διαδραματιζόμενη κάτω από συνθήκες άνευθυνότητας, νά γίνει δεκτή με θετικά σχόλια από τόν γαλλικό τύπο²⁵.

Ο κ. de Marcilly, άκολουθώντας τις όδηγίες μου, άπέφυγε ν' άναμιχθεί. Ο κ. Ρωμάνος μās είχε δηλώσει ότι όποιαδήποτε πρωτοβουλία κινδύνευε νά θεωρηθεί σαν έπέμβαση στις έσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας και ν' άποβεί μοιραία για τούς κατηγορούμενους. Γνωρίζω από μυστική και σίγουρη πηγή ότι ο κ. Βενιζέλος, αντίθετα με τις έπίσημες δηλώσεις του, είχε συστήσει την εκτέλεση τριών από αυτούς. Ή Άγγλία δέν επενέβη παρά μόνο γιατί είχε άναμιχθεί με τόν προηγούμενο καθεστώς. Δέν μās άπομένει παρά νά παραμείνουμε μακριά από τη θλιβερή αυτή υπόθεση,

έγραφε στις 29 Νοεμβρίου ο Poincaré προς τόν Camille Barrère, πρεσβευτή στη Ρώμη και μέλος της γαλλικής αντιπροσωπείας στη διάσκεψη της Λωζάννης²⁶.

Ή στάση της Γαλλίας σχολιάσθηκε και από την Ιταλική κυβέρνηση ή όποία, σέ έπίσημη ανακοίνωσή της την έπομένη, ανέφερε ότι ενώ ή Άγγλία και ή Ήταλία είχαν μεσολαβήσει ύπέρ της σωτηρίας τών κατηγορούμενων, ή κυβέρνηση του Παρισιού έκρινε σκόπιμο νά ένεργήσει προς την αντίθετη κατεύθυνση. Ήπιμένοντας στη σημασία αυτής της φράσης, ο τύπος ανέφερε

25. *A.E. 57-A.E. 77*: Marcilly προς Poincaré, 523-524 της 28ης Νοεμβρίου. *A.E. 58-A.E.153*: Marcilly προς Poincaré, έκθεση 207 της 3ης Δεκεμβρίου 1922.

26. *A.E.57-A.E.77*: Poincaré προς Barrère, 46, Marcilly, 738-739, Saint-Aulaire, 2464-2465-2466-2467 της 29ης Νοεμβρίου 1922.

δηλώσεις του Lindley προς την Ιταλική πρεσβεία στην Αθήνα, σύμφωνα προς τις οποίες ή εθύνη της εκτέλεσης των ύπουρων έπρεπε να αναζητηθεί στη διαφορά της στάσης που τήρησαν οι τρεις σύμμαχες δυνάμεις. Η υπόθεση πήρε τέτοιες διαστάσεις ώστε ν' αναγκασθεί ο Γάλλος επιτετραμμένος να διαμαρτυρηθεί συγχρόνως στο ύπουργείο των Έξωτερικων καθώς και στο πολιτικό γραφείο του Mussolini²⁷.

Ο Ιταλικός τύπος δέχθηκε τα γεγονότα με ένα αίσθημα αποστροφής. Οι ανταποκρίσεις από την Αθήνα υπογράμμιζαν την παρανομία της διαδικασίας της δίκης καθώς και την καταπάτηση των δικαιωμάτων της υπεράσπισης, χαρακτηρίζοντας το γεγονός σαν πολιτική εκδίκηση και όχι σαν πράξη δικαιοσύνης. Στις 29 Νοεμβρίου, στη Γερουσία, ο τέως πρεσβευτής στο Βερολίνο Bollati, γνωστός γερμανόφιλος, διαμαρτυρήθηκε έντονα. Ο πρόεδρος Tittoni, τέως ύπουργός των Έξωτερικων, υπεστήριξε αυτή την πρωτοβουλία.

Η συνέλευση αυτή δεν εξέφρασε ποτέ την ανάγκη να διαμαρτυρηθεί εναντίον της δολοφονίας του Νικολάου του Β' και της οικόγενείας του στη Ρωσία. Ο τύπος επίσης δεν ανέφερθηκε εκτεταμένα στο γεγονός. Αυτή τη φορά όμως τα πράγματα έχουν διαφορετικά. Πρόκειται για την Ελλάδα, χώρα μικρή και βαθιά μισητή για την Ιταλία. Οι μόνοι που έβρισκαν χάρη κοντά στην κοινή γνώμη ήταν οι κωνσταντινικοί, άκριβως γιατί όδηγούσαν την πατρίδα τους προς την καταστροφή. Υπάρχει επομένως μία σημαντική δόση αντιελληνισμού στην Ιταλική καταδίκη των γεγονότων της Αθήνας, με την ανάλογη εκμετάλλευση. Γίνεται προσπάθεια να κτυπηθεί ο Βενιζέλος, κακός δαίμονας των Ιταλων, στον οποίο και αποδίδεται ή βαρύτερη εθύνη για την καταστροφή. Αν στην πραγματικότητα μπορούσε κάτι να γεννήσει άπορίες για την άδικια που έγινε στην Αθήνα, είναι ή έκρηξη των Ιταλικων εφημερίδων,

τηλεγραφούσε ο επιτετραμμένος στην Ρώμη. Στις 30 Νοεμβρίου, το ύπουργικό συμβούλιο αποφάσισε να μη μιμηθεί προς το παρόν το παράδειγμα της βρετανικής κυβέρνησης ανακαλώντας τον πρεσβευτή του. Ο βαρώνος Montagna, ως μέλος της αντιπροσωπείας στη Λωζάννη, άφησε τη διεύθυνση της πρεσβείας στον πρόξενο της Ιταλίας στον Πειραιά. Η αναχώρηση αυτή δεν πήρε διαστάσεις διακοπής διπλωματικων σχέσεων²⁸.

Έντύπωση προκάλεσε ένα άρθρο που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Mattino* της Νεάπολης:

Καμιά άπειλή δεν μπορεί να είναι περισσότερο σοβαρή για την Ιταλία από μιá θριαμβευτική έπιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα (...) Γνωρίζουμε καλά ότι ή Αγγλία δεν θα δίσταζε στην εκλογή της μεταξύ μιás σύμμαχης Ιταλίας και μιás υπόδουλης Ελλάδας. Θα προτιμήσει χωρίς άμφιβολία να κατασκευάσει και πάλι το μοχλό εκείνο που της

27. *A.E.58-A.E.77*: Charles-Roux προς Poincaré, 1451-1452 της 1ης Δεκεμβρίου 1922.

28. *A.E.77*: Charles-Roux προς Poincaré, 1446 της 30ης Νοεμβρίου. *A.E. 77-A.E. 58*: Charles-Roux προς Poincaré, 1453 της 1ης Δεκεμβρίου. *A.E. 58*: Ανταπόκριση του πρακτορείου Havas της Ρώμης, της 1ης Δεκεμβρίου 1922.

ἐπέτρεψε ὡς χθὲς νὰ φέριε τέτοια διάσπαση ἰσορροπίας στὸν ἀνατολικὸ κόσμον (...) "Ἄν ἡ ἐπιστροφή τῆς ἀγγλοβενιζελικῆς πολιτικῆς, ποὺ τόσο μᾶς φοβίζει, πάρει διαστάσεις, μπορούμε ν' ἀμφισβητήσουμε τὴν πραγματικὴ ἀξία μᾶς ἑλληνοτουρκικῆς εἰρήνης κάτω ἀπὸ δυὸ ἀπειλές: τὰ κανόνια τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου στὸν Πειραιᾶ καὶ τὰ ἀγγλικά στρατεύματα στὸ Τσανάκκαλε (...) Καλύτερα νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι προτοιμάζεται νέος πόλεμος. Μπροστὰ στὴν πιθανότητα αὐτῆ, μπορούμε ν' ἀναρωτηθοῦμε ἂν πρέπει τὰ ἔξι πτώματα τῆς Ἀθήνας νὰ μᾶς κάνουν νὰ ξεχάσουμε τὶς ἀπλές καὶ ἀσφαλεῖς κατευθύνσεις τῆς μεσογειακῆς μας πολιτικῆς"²⁹.

Τὴν 1η Δεκεμβρίου, ἡ κυβέρνησις τῶν Βρυξελλῶν ἀνεκοίνωσε ὅτι εἶχε ἀποφασίσει τὴ διατήρησι τῆς πρεσβευτῆς τῆς στήν Ἀθήνα γιὰ τὴν ἐπίβλεψη μόνου τῶν βελγικῶν συμφερόντων. Τοῦ ἀπαγόρευσε ὅμως ὅποιαδῆποτε ἀναγκασμένοις νὰ συνεργασθῆ με μὲλῃ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Οἱ πρεσβευτὲς τῆς Ὀλλανδίας καὶ τῆς Σουηδίας ἔλαβαν τηλεγραφήματα στὰ ὁποῖα ἐκφραζόταν ἡ ἀγανάκτησις τῶν κυβερνήσεών τους. Τέλος, ὁ πρεσβευτὴς τῶν Η.Π.Α. ἐπέστησε τὴν προσοχὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως στὸ γεγονός ὅτι ἡ δημιουργία δυσάρεστης ἐντύψεως στὴν ἀμερικανικὴ κοινὴ γνώμη κινδύνευε νὰ ἔχει ἐπιπτώσεις στὴν οἰκονομικὴ βοήθεια ποὺ προσέφερε ἡ κυβέρνησις τῆς Οὐάσιγκτων στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴν ἀποκατάστασι τῶν προσφύγων. Ὁ τόνος τῶν ἀμερικανικῶν ἐφημερίδων δὲν ἦταν καθόλου κολακερικός γιὰ τὴν ἑλληνικὴν κυβερνήσι. Σχολιάσθηκε ἐπίσης ἡ ἐστῆσι ποὺ τήρησε ἡ Γαλλία, ἐνὼ ὑπογραμμίσθηκε καὶ ἡ εὐθύνη τοῦ Βενιζέλου στὸ σχηματισμὸ τοῦ μικρασιατικοῦ μετώπου τὴν ἄνοιξι τοῦ 1919. Τὰ γεγονότα τῆς Ἀθήνας ἀπεδείκνυν ὅτι ἡ πολιτικὴ ζωὴ στὴν Ἑλλάδα ἄγγιξε τὰ ὅρια τῆς ἀποδιοργάνωσης.

Ὁ Βενιζέλος ὑπῆρξε ὁ στόχος καὶ τῶν ἐλβετικῶν ἐφημερίδων, οἱ ὁποῖες σχολίασαν μὲ δυσαρέσκεια τὴν ἀπόστασι ποὺ τήρησε ἀπέναντι στὰ γεγονότα αὐτά. Πιθανὴ ἐπέμβασίς του ἦταν ἴσως ἰκανὴ ὄχι μόνον ν' ἀποτρέψει τὶς ἐκτελέσεις, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνισχύσει τὴν θέσι τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας στὴ διάσκεψι τῆς Λωζάννης.

Ἡ *Berliner Tagblatt*, στὸ φύλλο τῆς 30ῆς Νοεμβρίου, ἀνέφερε ὅτι εἶχαν πραγματοποιηθεῖ δυὸ διαβήματα μὲ σκοπὸ τὴν ἀποτροπὴ τῶν ἐκτελέσεων, τὸ πρῶτο ἀπὸ τοὺς πρεσβευτὲς τῆς Ἀγγλίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῶν Η.Π.Α., τὸ δεῦτερο ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσεως, τῆς Ἰσπανίας, τῆς Ὀλλανδίας, τῆς Σουηδίας, τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Γερμανίας. Ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας, παρασύροντας τοὺς συναδέλφους του τῆς Πολωνίας, Τσεχοσλοβακίας καὶ Γιουγκοσλαβίας, εἶχε ἀρνηθεῖ τὴ συμμετοχὴ του στὴν ἐνέργεια αὐτῆ. Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὸ Βερολίνο διαμαρτυρήθηκε ἔντονα πρὸς τὸ γερμανικὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ζητώντας νὰ θεθεῖ τέλος στὴ

29. *A.E.* 57: Boulot πρὸς Poincaré, ἔκθεσι 40 τῆς 30ῆς Νοεμβρίου 1922.

σκανδαλώδη, όπως την χαρακτήρισε, έκστρατεια του τύπου έναντιον της χώρας του³⁰.

Πιο σημαντική υπήρξε η έκστρατεια που εξαπέλυσε από την 1η Δεκεμβρίου η παρισινή εφημερίδα *Le Matin* έναντιον της αγγλο-βενιζελικής πολιτικής. Σ' ένα πρώτο άρθρο, αναφέρονταν μεταξύ άλλων τα εξής:

‘Ο κ. Lloyd George μαζί με Έλληνες επιχειρηματίες και έναν πρωθυπουργό ο οποίος έπασχε από μεγαλομανία, αντίθετα από τις συμβουλές της Γαλλίας και της Ιταλίας, αντίθετα ακόμη και από την γνώμη του υπουργού του τών Έξωτερικών λόρδου Curzon και τών αγγλικών στρατιωτικών κύκλων, δδήγησαν τούς Έλληνες υπουργούς στο έκτελεστικό απόσπασμα και τόν ελληνικό λαό στην καταστροφή (...) ‘Ο κ. Γούναρης και τὰ μέλη της κυβέρνησης του φέρουν βέβαια εϋθύνη, μόνο σάν συνενοχοι όμως, γιατί οί ἄληθινοί, οί μεγάλοι υπεύθυνοι σέ πρώτη μοίρα είναι οί κκ. Lloyd George και Βενιζέλος. ‘Ο πρώτος γιατί θέλησε νά συνεχίσει στην ‘Ανατολή μιὰ καταστρεπτική προσωπική πολιτική, χρησιμοποιώντας την ‘Ελλάδα σάν ὄργανο, ὁ δεύτερος, γιατί προσφέρθηκε με ὄλες τῖς δυνατότητές του γιά νά πραγματοποιήσει, ἀγνοώντας ὄλες τῖς προειδοποιήσεις, μιὰ μεγαλομανή πολιτική.

‘Ακολουθοῦσε ἡ παράθεση ἐγγράφων πού ἀφοροῦσαν τῖς μυστικές σχέσεις ‘Αγγλίας-‘Ελλάδας και πού εἶχαν ἀνταλλαγεί μεταξύ τῆς πρεσβείας τῆς ‘Ελλάδας στό Λονδίνο και τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπουργείου τών Έξωτερικῶν, ἀνάμεσα στό Μάρτιο και τόν Ιούνιο τοῦ 1920.

Σέ ἄρθρο τῆς 2ας Δεκεμβρίου, ἡ *Matin* ἀναφερόταν στην ἐντύπωση πού προκάλεσαν οί ἀποκαλύψεις αὐτές στή βρετανική πρωτεύουσα. ‘Η Downing Street καθῶς και τὸ Foreign Office ἀρνήθηκαν νά προβοῦν σέ οποιαδήποτε δήλωση· στοὺς πολιτικούς και διπλωματικούς ὁμως κύκλους τοῦ Λονδίνου γινόταν πολὺς λόγος γύρω ἀπὸ τὴν ὑπόθεση αὐτή. Στὸ Κοινοβούλιο, ὁ πρωθυπουργὸς Bonar Law ρωτήθηκε ἂν πράγματι κάποιο μέλος τῆς κυβέρνησης εἶχε ἐνθαρρύνει τὴν ‘Ελλάδα στην ἐξακολούθηση τῆς πολιτικῆς τῆς στή Μέση ‘Ανατολή ἡ ὁποία κατέληξε στην ἥττα και στην ἐκτέλεση τῶν υπεύθυνων ὑπουργῶν. ‘Ο ‘Αγγλος πρωθυπουργὸς περιορίσθηκε ν’ ἀναγγεῖλει τὴν προσεχὴ ἐκδοσὴ μιᾶς λευκῆς βίβλου. Σέ ἄλλο ἄρθρο τοῦ ἴδιου φύλλου, ἡ *Matin* συνέχιζε τὴν ἐπίθεσή της:

Τὸ διστύχημα γιά τὴν ‘Ελλάδα και γιά τὸν κόσμο ὁλόκληρο ἐγκτεται στοῦ ὅτι ὁ κ. Lloyd George, με τὴν κακοποιὰ ἰδιοφυΐα του, κατάφερε νά ἐπιβάλει τὴν πολιτικὴ του ὀδηγώντας τούς Συμμάχους νά ὑπογράψουν τὴν Συνθήκη τῶν Σεβρῶν, τῆς ὁποίας κανεὶς δὲν ἤθελε νά συνεχίσει τὴν ἐφαρμογὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο και τὸν κ. Βενιζέλο. ‘Αποφεύγοντας ὁ καθένας νά ἐπωμισθεῖ τῖς εϋθύνες, ἦταν φυσικὸ ἡ ‘Ελλάδα νά μείνει μόνη ἀπέναντι στοὺς Τούρκους πού βρίσκονταν σέ πλήρη ἐξέγερση. ‘Ο ἑλληνικὸς στρατὸς υπήρξε τὸ

30. *A.E.* 57: Allize πρὸς Poincaré, 212 τῆς 30ῆς Νοεμβρίου. *A.E.* 58: Jusserand πρὸς Poincaré, 1002 τῆς 1ης Δεκεμβρίου. Saint-Quentin πρὸς Poincaré, 1781-1782 τῆς 1ης Δεκεμβρίου. *A.E.* 58-*A.E.* 77: Marcilly πρὸς Poincaré, 542 τῆς 5ης Δεκεμβρίου. *A.E.* 77: Marcilly πρὸς Poincaré, 536 τῆς 2ας Δεκεμβρίου 1922.

μοναδικό όργανο της μοιραίας πολιτικής του κ. Lloyd George και έμειλε να παραμείνει ως την τελική υποχώρησή.

Άκολουθοῦσε ἡ δημοσίευση νέων ἐγγράφων σχετικῶν μὲ τὶς ἑλληνο-αγγλικὲς μυστικὲς συνεννοήσεις μεταξὺ Φεβρουαρίου καὶ Ἰουνίου 1920. Τὰ ὀνόματα τοῦ sir John Stavridi, προξένου τῆς Ἑλλάδας στὸ Λονδίνο καθὼς καὶ τοῦ sir Basil Zaharoff ἦταν ἀναμειγμένα στὶς διαπραγματεύσεις αὐτές.

Στὶς 2 Δεκεμβρίου, οἱ ἀγγλικὲς ἐφημερίδες μιμήθηκαν τὸ παράδειγμα τῆς παρισινῆς ὁμολογῆς τους. Ἡ *Sunday Express* ἀναφερόταν σ' ἕνα γράμμα ποῦ εἶχε ἀποτείνει στὶς 15 Φεβρουαρίου 1922 ὁ Γούναρης στὸν Curzon ἐκθέτοντας τὴν ἀπελπιστικὴ θέση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἐπικαλούμενος τὴν συμπαράσταση τῆς Ἀγγλίας. Ἡ *Morning Post* δημοσίευσε σειρὰ ἄρθρων γύρω ἀπὸ τὴ στάση ποῦ τήρησε ὁ Lloyd George κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνατολικῆς κρίσης. Ἡ ἐφημερίδα ἀναφερόταν ἐπίσης στὸ φύλλο τῆς 14ης Νοεμβρίου 1922 τοῦ *Ἐλευθέρου Βήματος*, ἐπίσημο ὄργανο τῆς ἐπαναστατικῆς κυβέρνησης, ὅπου γινόταν μνεῖα γιὰ κάποιον σφραγισμένο φάκελο ποῦ εἶχε ἀνακαλυφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀστυνομία στὸ σπίτι τοῦ Γούναρη τὴ στιγμὴ τῆς σύλληψής του. Ἀποτεινόμενος στὸν πρεσβευτὴ ἐνὸς ξένου Κράτους, ὁ τέως πρῶθυπουργὸς εἶχε παρακαλέσει ὁ φάκελος αὐτὸς νὰ φθάσει κλειστὸς στὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν τοῦ ἐν λόγῳ Κράτους μὲ ὄλες τὶς δυνατὲς προφυλάξεις. Ὁ φάκελος ὁμῶς ἀνοίχθηκε καὶ ἀποκαλύφθηκε ὅτι περιεῖχε τηλεγραφήματα ποῦ εἶχε στείλει ὁ Γούναρης ἀπὸ τὸ Λονδίνο στὴν Ἀθήνα καὶ ποῦ ἀποτελοῦσαν περίληψη τῶν συνομιλιῶν του μὲ τὸν Lloyd George. Μαθαίνοντες ὅτι τελικὰ ὁ φάκελος δὲν διασώθηκε, ὁ Γούναρης προέβη σὲ ψεύτικες καταθέσεις κατὰ τὴν ἀπολογία του.

Ἡ *Morning Post* συνέχιζε μὲ μιὰ περίληψη τῆς συνομιλίας ποῦ εἶχε ὁ Lloyd George στὶς 18 Ἰανουαρίου 1922 μὲ τὸν πατριάρχη Μελέτιο, ὅπου ὁ Ἄγγλος πρῶθυπουργὸς εἶχε ἐκφρασθεῖ μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια:

Ἡ γενικὴ κατάσταση σήμερα εἶναι τέτοια ὥστε δὲν ἐπιτρέπει στοὺς φίλους τῆς Ἑλλάδος νὰ τῆς συμπαρισταθοῦν (...). Ἡ παρουσία τοῦ Βασιλέα Κωνσταντίνου κατέστρεψε τὰ πάντα. Πρὶν μιὰ ἐβδομάδα περιέγραφα στὸν Γούναρη καὶ στὸν Μπαλατζῆ ποῖα εἶναι ἡ σημερινὴ στάση τοῦ κόσμου ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα. Ὅσο βρισκόταν ὁ Βενιζέλος στὴν ἐξουσία, ἐνῶθα ἄρκετὰ δυνατὸς ὥστε ν' ἀγωνισθῶ γιὰ τὰ δικαιώματα τῆς Ἑλλάδας. Σήμερα ὁμως ὄλοι οἱ συνάδελφοί μου μ' ἔχουν ἐγκαταλείψει. Εἶμαι μόνος καὶ δὲν μπορῶ νὰ κάνω τίποτα γιὰ τὴ χώρα σας.

Στὶς 3 Δεκεμβρίου, ἡ *Matin* ἀναφερόταν σὲ παρατηρήσεις ποῦ εἶχε κάνει τὸ 1920 ὁ τότε Γάλλος πρῶθυπουργὸς Alexandre Millerand πρὸς τὸν Ἄθω Ρωμᾶνο, πρεσβευτὴ τῆς Ἑλλάδας στὸ Παρίσι, σχετικὰ μὲ τὴν περιπέτεια στὴν ὁποία τὸ βασιλεῖο ἔμπαινε. Τὸ ἄρθρο τελείωνε σὲ τόνο δικαιολογίας γιὰ τὴν πολιτικὴ ποῦ ἀκολούθησε ἡ Γαλλία στὴ συνέχεια:

Διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ἡ Γαλλία εἶχε προειδοποιήσει τὴν Ἑλλάδα κὶ ὅτι ὁ κ. Millerand, ὄχι ἀπὸ τουρκοφιλία, ἀλλὰ ἀπὸ καθαρὴ ἐξυπνάδα γιὰ τὸ συμφέρον τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς

Ευρώπης είχε παρουσιάσει στον κ. Ρωμόνο την παρανόηση προς την οποία η χώρα του κατευθυνόταν.

Σε άλλη στήλη δημοσιευόταν συνέντευξη που είχε παραχωρήσει την προηγούμενη ο Βενιζέλος και στην οποία κατηγορούσε την εφημερίδα ότι απέβλεπε σε δυό σκοπούς: ν' αποδείξει ότι η πολιτική του συνέφερε τη Μεγάλη Βρετανία περισσότερο από την ίδια την Ελλάδα, κι ότι η πολιτική των βασιλικών που τον διαδέχθηκαν δεν απέτέλεσε παρά μιὰ λογική συνέχεια.

Και οι δυό θεωρίες είναι αβάσιμες. Ός την Συνθήκη των Σεβρών δεν έφηρμισα την πολιτική της Αγγλίας, αλλά όλων των Συμμάχων και ή οποία ανταποκρινόταν απόλυτα στα συμφέροντα της Ελλάδας (...). Η πολιτική που χαρακτηρίζετε σάν μεγαλομανής, αποτέλουσε μέρος της δικής σας, όπως ή κυβέρνησή σας την είχε υιοθετήσει, και μās ζητούσε νά εφαρμόσοιμε. Υπήρξε λογική όσο διάστημα παραμείναμε ενωμένοι (...). Από μιὰ αντίδραση έναντιον όσων είχαν ακολουθήσει την παράλογη περιπέτεια νά πολεμήσουν την Τουρκία δίχως υποστήριξη, γεννήθηκε μιὰ βίαιη επανάσταση. Έγιναν ήδη αίματηρές έκτελέσεις τις όποιες προσπάθησα ν' αποτρέψω. Τηλεγράφησα στην Αθήνα ότι ή έντύπωση θά ήταν δυσάρεστη και ή κατάσταση στη διάσκεψη πολύ δύσκολη (...). Έκανα ό,τι μπορούσα, αλλά κανείς δέν με άκουει. Σās όμολογώ συνέχιζε ό Βενιζέλος, ότι είμαι ιδιαίτερα άνησυχος μπροστά στό φόβο μās στρατιωτικής δικτατορίας.

Φαίνεται ότι ή έναντιον του έκστρατεία της *Matin* επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τον πρώην πρωθυπουργό, ώστε νά διαδίδεται ή παραίτησή του από την ήγεσία της έλληνικής αντιπροσωπείας στη διάσκεψη της Λωζάννης. Η έλληνική πρεσβεία στό Παρίσι απέδωσε τις άποκαλύψεις της εφημερίδας στον Α. Φ. Φραγκούλη, πρώην αντιπρόσωπο της Ελλάδας στην Κοινωνία των Έθνών και προσωπικό φίλο των Γούναρη και Μπαλτατζή. Στο φύλλο της 9ης Δεκεμβρίου, ή *Matin* δημοσίευσε γράμμα του Φραγκούλη ό όποιος άρνεϊτο κατηγορηματικά άνάμιξή του στην ύπόθεση αυτή. Δέν απέφυγε όμως νά ρίξει την ευθύνη της καταστροφής στην άγγλο-βενιζελική πολιτική και νά υποστηρίξει ότι ό ίδιος είχε δει, στό έλληνικό ύπουργείο των Έξωτερικόν καθώς και στα προσωπικά άρχεία του Γούναρη, τις έπιστολές που δημοσιεύθηκαν.

Στις 11 Δεκεμβρίου, σε άναπαόκρισή της από τό Λονδίνο, ή *Matin* άνέφερε ότι ύπουργοί της κυβέρνησης Lloyd George προσπάθησαν δίχως έπιτυχία ν' άναμίξουν τον Curzon στην όλη κατάσταση με σκοπό ν' απαλλαγούν από δικές τους ευθύνες. Στο Κοινοβούλιο ό λόρδος Birkenhead και ό Austen Chamberlain έκαναν μνεία για κάποιον γράμμα προς τον Curzon, όπου ό Γούναρης εξέφρασε την άνησυχία του για την κατάσταση στη Μικρά Ασία και που ό παραλήπτης δέν είχε μεταφέρει στό ύπουργικό συμβούλιο. Ο Bonar Law άπάντησε ότι ή έπιστολή είχε μεταφερθεί σε μέλη της κυβέρνησης από τον ίδιο τον Curzon, μεταξύ των όποιων και στον Lloyd George, πρωθυπουργό της έποχής εκείνης.

Ἡ ὑπόθεση Γούναρη - Curzon είναι ἄξια γιὰ τὴν πέννα ἐνὸς Conan Doyle,

ταλείωνε τὸ ἄρθρο τῆς ἐφημερίδας³¹.

Ὁ Βενιζέλος, ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῶν ἐκτελέσεων ἔδειχνε μὲ τὴ στάση του ἄρκετὰ ἐπηρεασμένος. Στις 29 Νοεμβρίου, δὲν παρουσιάσθηκε στὴ διάσκεψη ὅπου συζητήθηκε ἡ ὑπόθεση τῶν νησιῶν, ἀφήνοντας τὴν ἡγέσια τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας στὸν Δημήτριο Κακλαμᾶνο. Στις 30, ἀποδοκίμασε τὴ διακοπὴ ἐκ μέρους τῆς Ἀγγλίας τῶν διπλωματικῶν σχέσεων γιὰ τὸν τουφεκισμό ἐξὶ προδοτῶν, ὅπως τοὺς χαρακτήρισε, ἀπειλώντας νὰ ἐγκαταλείψει τὴ Λωζάννη. Στις 2 Δεκεμβρίου, κατὰ τὴ διάρκεια ἐπίσκεψῆς του στὸ Quai d'Orsay, ὁ Ρωμᾶνος ἐπανελάβε τὴ γνώμη τοῦ Βενιζέλου, ὅτι ἡ ἀγγλικὴ ἐπέμβαση προκάλεσε τὶς ἐκτελέσεις ἐξὶ κατηγορούμενων ἐνῶ, στὴν οὐσία, μπορούσαν νὰ εἶχαν ἀποσοβηθεῖ τουλάχιστον γιὰ τοὺς τέσσερις. Τέλος, ὁ Βενιζέλος τηλεγράφησε στὴν Ἀθήνα ὑπὲρ τῆς διάσωσης τοῦ πρίγκιπα Ἀνδρέα, ἀπειλώντας γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ ν' ἀρνηθεῖ τὴν ἀντιπροσώπευση τῆς Ἑλλάδας στὴ διάσκεψη σὲ περίπτωσι νέου τουφεκισμοῦ³².

Ἡ ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις, θορυβημένη ἀπὸ τὴν διακοπὴ τῶν διπλωματικῶν σχέσεων μὲ τὴν Ἀγγλία υἱοθέτησε διαλλακτικότερη στάσις, ζητώντας στὸ ἐξῆς τὴ γνώμη τοῦ πρώην πρωθυπουργοῦ σὲ θέματα ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Στὸ θέμα ὁμως τῆς δίκης τοῦ πρίγκιπα, βρέθηκε πρὸ διλήμματος ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ ἡ ἀνακριτικὴ ἐπιτροπὴ ἐπέμενε νὰ θεωρεῖ τὸν κατηγορούμενο σὰν ὁποιοδήποτε ἀξιοματικὸ ποῦ εἶχε παραβεῖ διαταγές, κι ὄχι σὰν ἕνα πρίγκιπα στὸν ὅποιο εἶχε δοθεῖ ἡ διοίκησις ἐνὸς Σώματος Στρατοῦ καὶ τὴν εὐθύνῃ τῆς ὁποίας συμμεριζόταν μὲ τὸ ἐπιτελεῖο του. Στὴν πραγματικότητά ἐπρόκειτο, σύμφωνα μὲ τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ Marcilly, νὰ γίνουσι περισσότερο γνωστὲς οἱ τάσεις τῆς ἐπανάστασις ἀπέναντι στὸν πρίγκιπα καθὼς καὶ, ἂν θὰ ἐπικρατοῦσε, ἡ διάθεσις νὰ τρομοκρατηθεῖ ἡ Ἑλλάδα μὲ μιὰ νέα ἐκτέλεσις, παρὰ ὁ ἐντοπισμὸς τῆς πραγματικῆς εὐθύνῃς τοῦ κατηγορούμενου. Ἡ γενικὴ κατάστασις ἔδειχνε ὅτι ὁ Ἀνδρέας θὰ ἐβγαίνει κερδισμένος ἀπὸ τὴν ἄσχημη ἐντύπωσις ποῦ εἶχε προκαλέσει στὴν παγκόσμια κοινὴ γνώμη ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἐξῆς. Ἡ καινούργια δίκη προκάλεσε καὶ πάλι γενικὴ διπλωματικὴ κινητοποίηση.

Ἡ βρετανικὴ κυβέρνησις εἶχε στείλει στὴν Ἀθήνα τὸν πλοίαρχο Gerald Talbot, πρώην βοηθὸ τοῦ ναυτικοῦ ἀκολούθου τῆς πρεσβείας, ὁ ὁποῖος συνδεόταν μὲ τοὺς περισσότερους ἀξιοματικούς ποῦ τὰ τελευταῖα γεγονότα εἶχαν ἀνεβάσει στὴν ἀρχή. Ὁ Talbot ἔφθασε στὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα

31. *A.E.* 77: Saint-Aulaire πρὸς Poincaré, ἐκθεσις 517 τῆς 2ας Δεκεμβρίου. *Le Matin* τῆς 1ης, 2ας, 3ης, 9ης, 11ης Δεκεμβρίου. *Morning Post* τῆς 1ης Δεκεμβρίου. *Sunday Express* τῆς 1ης καὶ 10ης Δεκεμβρίου 1922.

32. *A.E.* 58: Ὑπόμνημα de Peretti τῆς 2ας Δεκεμβρίου. *A.E.* 77: Barrère πρὸς Poincaré, 53 τῆς 30ης Νοεμβρίου. *A.E.* 57-*A.E.* 77: Barrère πρὸς Poincaré, 45 τῆς 29ης Νοεμβρίου 1922.

στις 28 Νοεμβρίου, μισή μόλις ώρα ύστερα από την εκτέλεση των ύπουργών. Δέν του άπέμενε παρά νά συγκεντρώσει τή δράση του γύρω από τήν διάσωση του πρίγκιπα. Στο Λονδίνο κυκλοφορούσαν φήμες ότι οί ήγέτες του κινήματος σχεδίαζαν ν' άσκήσουν έκβιασμό πρὸς τήν Ἄγγλια μέ σκοπό τήν άποκατάσταση των διπλωματικῶν σχέσεων.

Ἄ Γεώργιος ὁ Β' έπέστησε τήν προσοχή τῆς Ισπανικῆς κυβέρνησης στήν υπόθεση τῆς δίκης του θείου του, ξαδέλφου έξ άγχιστείας του βασιλέα Ἄλφόνσου του ΙΓ'. Σάν συνέπεια, ὁ πρεσβευτῆς τῆς Ἰσπανίας στήν Ἀθήνα επισκέφθηκε στις 30 Νοεμβρίου τό Γάλλο συνάδελφό του, δηλώνοντας ότι είχαν φθάσει έντολές από τή Μαδρίτη για τήν ανάπτυξη πρωτοβουλίας υπέρ του πρίγκιπα. Πρότεινε επίσης ένα κοινό διάβημα του διπλωματικού σώματος. Ἐχοντας υπόψη του ότι ὁ Marcilly είχε αὐστηρές διαταγές ν' άπόσχει από οποιαδήποτε παρόμοια εκδήλωση, ήλιπιζε ότι μιὰ εξαίρεση ήταν δυνατή λόγω των ύπηρεσιῶν που είχε προσφέρει ὁ Ἰσπανὸς βασιλέας στήν Γαλλία κατά τή διάρκεια του παγκοσμίου πολέμου. Ὁ Marcilly άπάντησε ότι δέν μπορούσε νά ληφθεῖ άπόφαση, άν δέν μεσολαβούσε άπ' εὐθείας συνεννόηση μεταξύ των δύο κυβερνήσεων. Ἐνημερώνοντας τήν έπόμενη τὸν Talbot, δήλωσε ότι ή πρόταση του Ἰσπανοῦ πρεσβευτῆ περιελάμβανε κινδύνους για τό έργο του Βρεττανοῦ άπεσταλμένου. Ἐξωτερική πίεση καθώς και κοινά διαβήματα δέν ήταν δυνατόν νά καταλήξουν σέ θετικό άποτέλεσμα³³.

Θά προσέθετα ότι, άν δική μας έπέμβαση είχε έλλiπιδες ν' άποβεί χρήσιμη και άποτελεσματική, θά ήταν άστοχο νά πραγματοποιηθεῖ μόνο για τή σωτηρία του πρίγκιπα. Περισσότερο από ποτέ θά έπαναλαμβάνόταν, δικαιολογημένα τή φορά αὐτή, ότι έξαρτάτο από έμάς ν' άποφευχθοῦν οί περισσότερες, άν όχι όλες, οί εκτελέσεις τῆς περασμένης Τρίτης. Ἡ πιὸ άποτελεσματική ύποστήριξη που θά μπορούσαμε νά προσφέρουμε στα διαβήματα τῆς Ἄγγλιας και τῆς Ἰσπανίας, δίχως νά εκτεθοῦμε, είναι ή γλώσσα του τύπου μας,

τηλεγραφοῦσε ὁ Marcilly στή συνέχεια³⁴.

Τήν ίδια μέρα, ὁ πρεσβευτῆς τῆς Ἰσπανίας στο Παρίσι επισκέφθηκε τό Quai d'Orsay. Ἡ γαλλική κυβέρνηση έδειχνε πεπεισμένη ότι οποιαδήποτε έπέμβαση κινδύνευε νά έπισπεύσει τήν επανάληψη των τελευταίων τραγικῶν γεγονότων. Ἐπέτρεψε όμως στὸν αντιπρόσωπό της στήν Ἀθήνα νά μὴν άρνηθεῖ τήν συμμετοχή του σέ πιθανὸ κοινὸ διάβημα. Μέ τὸν τρόπο αὐτὸ απέφυγε τήν κατηγορία ότι μέ τή στάση της, τήν όποία μπορούσαν νά μιμηθοῦν κι άλλα Κράτη, έμπόδιζε τή λήψη διαλλακτικότερων μέτρων. Στις 2 Δεκεμβρίου, ή κυβέρνηση τῆς Μαδρίτης, άναγνωρίζοντας τὸν κίνδυνο ένός

33. *A.E. 57-A.E. 77*: Marcilly πρὸς Poincaré, 528-529 τῆς 30ῆς Νοεμβρίου. *A.E. 58-A.E. 77*: Marcilly πρὸς Poincaré, 532-533 τῆς 1ης Δεκεμβρίου. *A.E. 58*: Marcilly πρὸς Poincaré, έκθ. 217 τῆς 8ης Δεκεμβρίου 1922.

34. *A.E.58-A.E.77*: Marcilly πρὸς Poincaré, 534 τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1922.

κοινού διαβήματος, συμμορφώθηκε με τη στάση της Γαλλίας και της Ἀγγλίας, αφήνοντας στον Talbot την ανάπτυξη προσωπικής δραστηριότητας³⁵.

Στις 3 Δεκεμβρίου, έγινε γνωστή η απόφαση του στρατοδικείου. Ὁ Πρίγκιπας Ἀνδρέας καταδικάστηκε σὲ ἰσόβια ἐκτόπιση ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, χάνοντας παράλληλα τὸ στρατιωτικὸ του ἀξίωμα. Θεωρώντας τὸν ἔνοχο, οἱ δικαστὲς ἀναγνώρισαν τὴν ἀπειρία του στὴ διοίκηση σημερινῶν στρατιωτικῶν μονάδων. Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς δίκης, ἐντύπωση προκάλεσε ἡ μεταχείριση τοῦ κατηγορούμενου, ἡ ὁποία πρόδιδε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μιὰ διάθεση ἐπιείκειας, κάτι ποῦ ἐρέθισε τοὺς στρατιωτικοὺς κύκλους τοῦ κινήματος. Συνοδευόμενος ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του, ὁ Ἀνδρέας ἐγκατέλειψε τὴν Ἑλλάδα στὶς 4 Δεκεμβρίου μὲ προορισμὸ τὴν Ἀγγλία³⁶.

Ἡ ἀποφυγὴ νέας ἐκτέλεσης βελτίωσε τὴν ὅλη κατάσταση. Ὁ Κ. Ρέντης, ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀνεκοίνωσε στὸ Γάλλο πρεσβευτὴ ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιηθοῦν στὸ μέλλον ἄλλες πολιτικὲς δίκες. Δήλωση ποῦ ὁ συνομιλητὴς του δέχθηκε μὲ κάποιον σκεπτικισμό, μπροστὰ στὴν παραμονὴ στὶς φυλακὲς τριῶν πρώην ὑπουργῶν, δύο στρατηγῶν καὶ 120 ἄλλων ἀξιωματικῶν βεβαρυμένων μὲ κατηγορίες γιὰ τὴν ἐθνικὴ καταστροφή. Παρ' ὅλη τὴν πτώση τῆς ἐντασης, ὁ Marcilly θεωροῦσε, περὶ τὰ τέλη Δεκεμβρίου, ἀδύνατη τὴ διάλυση τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς καὶ τὸ σχηματισμὸ πολιτικῆς κυβέρνησης. Οἱ στρατιωτικοὶ θ' ἀκολουθοῦσαν τὸ δρόμο αὐτὸ μόνο ἂν δέχονταν πίεση ἀπ' ἐξω, ἀπὸ μιὰ ἀνάλογο ἀπαίτηση π.χ. τῶν Κρατῶν στὰ ὁποῖα σχεδίαζαν ν' ἀποταθοῦν γιὰ οἰκονομικὴ ὑποστήριξη ἢ ἀκόμα ἀπὸ μιὰ συμβουλὴ ἐκ μέρους τοῦ Βενιζέλου.

Στις 26 Δεκεμβρίου, ὁ Πάγκαλος ἀνέλαβε τὴ διοίκηση τοῦ στρατοῦ τῆς Θράκης ἐγκαταλείποντας τὴν Ἀθήνα μὲ φιλοπόλεμες δηλώσεις. Συγκέντρωνε στὰ χέρια του ἐξουσίες πᾶνω στὶς στρατιωτικὲς καὶ πολιτικὲς ἀρχὲς τῆς περιοχῆς. Ἐκδηλώθηκε ἀνησυχία ἀκόμα καὶ στὶς τάξεις τοῦ βενιζελικοῦ κόμματος³⁷.

Ὁ θάνατος τοῦ Κωνσταντίνου στὶς ἀρχὲς τοῦ 1923 δὲν προκάλεσε ἰδιαίτερη ἀντίδραση στὴν Ἑλλάδα. Ὁ ἐκπτωτὸς βασιλέας εἶχε προκαλέσει ἄσχημη ἐντύπωση μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν του μὴν ἔχοντας προβεῖ σὲ καμιά ἐκδήλωση πρὸς τὶς οἰκογένειες τῶν ἐκτελεσθέντων ὑπουργῶν. Μεταξὺ τῶν δύο πολιτικῶν ρευμάτων, ἡ ἐπιρροή τῆς Αὐλῆς ἦταν ἀνύπαρκτη. Ὁ Γεώργιος εἶχε

35. *A.E. 58-A.E. 77*: Poincaré πρὸς Marcilly, 745 τῆς 1ης, 746 τῆς 2ας Δεκεμβρίου. Ὑπόμνημα de Peretti τῆς 2ας Δεκεμβρίου. Marcilly πρὸς Poincaré, 537 τῆς 2ας Δεκεμβρίου 1922.

36. *A.E. 58*: Marcilly πρὸς Poincaré, 738 τῆς 3ης, 740 τῆς 4ης, ἔκθεση 217 τῆς 8ης Δεκεμβρίου 1922.

37. *A.E. 77*: Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 222 τῆς 19ης, 555 τῆς 26ης, 559-560 τῆς 28ης Δεκεμβρίου 1922.

διατηρηθεί σκόπιμα από τους ύπουργούς του σε πλήρη άγνοια των υποθέσεων της χώρας.

Ἡ ἐπανάσταση στηρίζεται συγχρόνως σὲ μιὰ στρατιωτικὴ δύναμη καθὼς καὶ σ' ἓνα κόμμα. Ἡ στρατιωτικὴ δύναμη δὲν συναντᾷ σήμερα καμιά ἀντίδραση καὶ ὁποιοδήποτε προγνωστικὸ ἐξέγερσης θὰ ἦταν λανθασμένο. Τὸ κόμμα, παρὰ τὴν πραγματικὴ του σημασία, δὲν μπορεῖ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ δύναμη καὶ οἱ βενιζελικοὶ δὲν ἔχουν καμιά ἀμφιβολία πᾶνω στὸ θέμα αὐτό, ἐφόσον αἰσθάνονται ὁμαδικὸ φόβο πρὸ τῆς προοπτικῆς ἐκλογῶν (...). Τὸ παλιὸ βασιλικὸ κόμμα προσπαθεῖ ν' ἀποφύγει ὁποιοδήποτε ἐκδήλωση πού θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ σὰν ἀντίθεση. Περιμένει νὰ θεωρηθοῦν ἀναγκαῖες οἱ ἐκλογές καὶ περιορίζεται στὴν προετοιμασία τους, χάρη σὲ μιὰ τοπικὴ προπαγάνδα πού τοῦ προσέφεραν τὰ δύο τελευταῖα χρόνια τοῦ κωνσταντινικοῦ καθεστώ-
τος. Ὁ στρατηγὸς Μεταξᾶς ἀναγνωρίζεται ὡς ἡγέτης του.

ἔγραφε στὶς 3 Φεβρουαρίου 1923 ὁ Γάλλος πρεσβευτῆς³⁸. Προφητικὴ ἐκτί-
μηση τῆς κατάστασης ἄραγε; Εἶναι πάντως γερονδὸς ὅτι ἡ Ἑλλάδα βρισκόταν
ἀκόμα μακριὰ ἀπὸ τὸν τερματισμὸ τῶν δοκιμασιῶν τῆς.

Παρόλο πού θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν σὰν μιὰ μονόπλευρη, περιορι-
σμένης εὐρύτητας, ἀνάλυση τῶν γεγονότων, τὰ ἀρχεῖα τοῦ Quai d'Orsay στὰ
ὁποῖα βασίσθηκε ἡ παρούσα μελέτη, περιέχουν στοιχεῖα μὲ ἀξιοσημείωτο
ἐνδιαφέρον.

Κατὰ μῆκος ὁλόκληρης τῆς περιόδου πού, ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1922 ὡς
τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1923, καλύπτει τὶς πρῶτες στιγμὲς πού διαδέχθηκαν τὴν
ἀποτυχία τῆς ἑλληνικῆς περιπέτειας στὴ Μικρὰ Ἀσία, εἶναι ἔντονο τὸ
αἶσθημα τῆς ἀπόγνωσης, τῆς ἀποδιοργάνωσης καὶ τῆς εὐαισθησίας τοῦ
Κράτους καὶ τοῦ λαοῦ ἀπέναντι στὴν ἀνάπτυξη πρωτοβουλιῶν καὶ ἀνασυντά-
ξεων πού ὀδήγησαν σὲ ἀκραῖες καταστάσεις. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ κλίμα,
τοῦ ὁποίου ἡ προέλευση βρίσκεται βαθιὰ ριζωμένη στὸ παρελθόν, διαδραμα-
τίζονται κι ἐξηγοῦνται τὰ τραγικὰ γεγονότα πού ἐξετάσαμε. Γιατὶ ἡ κατά-
σταση τῆς Ἑλλάδας δὲν ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἦττα τοῦ Σεπτεμβρίου
1922, ἀλλὰ καὶ στὴν τλαιπωρία ἑνὸς λαοῦ πού, ἐπὶ ὁλόκληρη δεκαετία
βρισκόταν σὲ πολεμικὴ ἐτοιμότητα, ἐσωτερικὸ διχασμὸ καὶ πού ξαφνικὰ
ἔνιωσε νὰ καταρρέουν οἱ βάσεις πᾶνω στὶς ὁποῖες εἶχε στηρίξει τὶς ἐλπίδες
καὶ τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀνόρθωσή του. Πιστεύουμε ὅτι τὰ γαλλικὰ
ἀρχεῖα ἀποδίδουν πιστὰ τὴν γενικότερη αὐτὴ ἀτμόσφαιρα.

Στὸν τομέα τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, τὸ κίνημα τοῦ στρατοῦ παρουσιάζε-
ται, κατὰ τὴ γαλλικὴ ἄποψη στερούμενο κοινωνικοῦ ὑποβάθρου. Ἡ ἔκρηξη
τοῦ ἐξηγεῖται σὰν μέτρο σωτηρίας ἀπὸ ἀντίποινα πού τὸν ἀπειλοῦσαν τὴν
ἐπομένη τῆς ὑποχώρησης. Πολιτικὴ χροιά δόθηκε μόνο μετὰ ἀπὸ τὴν προσ-
χώρηση τῶν βενιζελικῶν, οἱ ὁποῖοι, θορυβημένοι ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ ἀποτυ-
χία τοῦ 1920, δείχνουν ἀνίκανοι νὰ ἐκμεταλλευθοῦν μόνοι τους τὴν κατάρ-

38. A.E. 58: Marcilly πρὸς Poincaré, ἐκθεση 22 τῆς 3ης Φεβρουαρίου 1923.

ρρηση του κωνσταντινικού καθεστώτος, έχοντας ανάγκη από την υποστήριξη της επανάστασης για να καταλάβουν και πάλι την εξουσία.

Ο στρατός, ο οποίος αντιμετώπιζει σοβαρά προβλήματα επιβολής στην κοινή γνώμη και πειθαρχίας, έχει κι εκείνος ανάγκη από τη συμπαράσταση της βενιζελικής παράταξης στο κίνημα. Η έλλειψη όμως αυτοπεποίθησης μέσα στους κόλπους του κόμματος των φιλελευθέρων δεν επαρκεί για μία Ελλάδα οικονομικά κατεστραμένη και με όξυ πρόβλημα αποκατάστασης των προσφύγων. Το σημαντικότερο ρόλο διαδραματίζει η άκραία παράταξη της επανάστασης ή όποια, προκειμένου ν' απαλλαγεί από ευθύνες, προσπαθεί να καλλιεργήσει μέσα στο λαό ένα πνεύμα εκδίκησης. Το κόμμα των φιλελευθέρων ακολουθεί την πολιτική αυτή, γιατί δεν διαθέτει την απαραίτητη δύναμη που θα του επέτρεπε να την αντικρούσει. Η δικτατορία που επέβαλε στη συνέχεια ο Πάγκαλος, αποτελεί τη φυσιολογική εξέλιξη της όλης κατάστασης.

Βρισκόμαστε επομένως μπροστά στην ύπαρξη δυο διαφορετικών φαινομένων τα όποια ένώνει ένας κοινός παρονομαστής: η διάθεση να καλυφθούν οι ευθύνες της βενιζελικής παράταξης για το σχηματισμό του μικρασιατικού μετώπου το 1919, και οι συνθήκες κάτω από τις όποιες διαδραματίστηκε με τόσο ταπεινωτικό τρόπο ή υποχώρηση του ελληνικού στρατού, τρία χρόνια αργότερα. Μέσα σ' αυτή την ψυχολογική κατάσταση πρέπει να τοποθετήσει κανείς την προσπάθεια άνευρες ύπευθύνων και να εξηγήσει τις αυστηρές κυρώσεις που λήφθηκαν έναντιόν τους.

Σημαντικότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία που αφορούν τη διεθνή διπλωματία. Η πτώση του μικρασιατικού μετώπου δεν έθεσε τέρμα, όπως θα μπορούσε να πιστέψει κανείς, στον ανταγωνισμό των Δυνάμεων γύρω από το θέμα του διαμελισμού της Μικράς Ασίας σε ζώνες επιρροής. Ενίσχυσε αντίθετα την πολιτική που ακολουθούσε ή κάθε μία από το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου.

Με τη στάση που υιοθετεί απέναντι στα γεγονότα της Αθήνας, ή Αγγλία συνεχίζει την αινιγματική πολιτική που εφήρμοζε από το 1920. Την κάρρηση του μετώπου διαδέχεται κυβερνητική κρίση με την άνατροπή της κυβέρνησης Lloyd George, ή όποια γίνεται, χωρίς καθυστέρηση, αντικείμενο κριτικής για τις σχέσεις της με την Ελλάδα από την αρχή-αρχή της μικρασιατικής περιπέτειας. Το μόνο σημείο όπου ή κυβέρνηση του Λονδίνου επεμβαίνει με αποφασιστικότητα, είναι στην προσπάθεια της διάσωσης των κατηγορούμενων Ελλήνων ύπουργών. Μήπως όμως δεν πρόκειται και στην περίπτωση αυτή για μία θέση που ύπαγορεύεται από άώτερους σκοπούς; Γιατί ή εκτέλεση των ξι βάζει τη σφραγίδα της στην όλη τραγωδία όπου ή Αγγλία έχει ήδη παίξει στην ουσία ρόλο πρωταγωνιστή.

Από τις αντίπαλες δυνάμεις, ή Ιταλία συγκεντρώνει όσο ποτέ τα βλήματά

της έναντιόν τής Βενιζελικῆς πολιτικῆς. Παρόλο πού ὁ ἑλληνικὸς ἀνταγωνισμὸς ἔχει πιά ἐκλείψει ἀπὸ τῆ Μικρὰ Ἀσία, ἡ ἐσωτερικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα περιέχει κινδύνους ἀναζωπύρωσης τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς στὴν ὁποία πρέπει, γιὰ τὰ ἰταλικά συμφέροντα, νὰ δοθεῖ ἓνα τελειωτικὸ κτύπημα. Ἡ κυβέρνησις τῆς Ρώμης δὲν μποροῦσε νὰ φαντασθεῖ καταλληλότερες συνθήκες γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ σχεδίου της.

Ἡ Γαλλία, τέλος, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ στάση ἐξεζητημένης διακριτικότητος ἀπέναντι στὰ γεγονότα τῆς Ἀθήνας. Θὰ ἦταν σφάλμα νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἀντιμετώπισε τὴν ὅλη ὑπόθεση σὰν ἓνας ἀντικειμενικὸς παρατηρητής. Ἡ ἑλληνικὴ καταστροφὴ, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε κυρίως σημαντικὸ πλῆγμα στὴν ἐξάπλωση τῆς βρετανικῆς ἐπιρροῆς στὴ Μικρὰ Ἀσία, τοποθέτησε τὴν κυβέρνησις τοῦ Παρισιοῦ σὲ θέσις ἰσχύος, ἀπὸ τὴν ὁποία παρακολουθεῖ μὲ ὀλύμπια ψυχραιμίᾳ καὶ κυνισμό, τὴν ἀποτυχία τῶν κυριότερων ἀνταγωνιστῶν της.

Οἱ σχέσεις τῆς Γαλλίας μὲ τὴν Ἑλλάδα ἀποτελοῦν γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ κλασσικὸ παράδειγμα τοῦ φαινομένου τῆς ἄνισης διπλωματίας, ὅπου μιὰ μεγάλη Δύναμις δὲν διστάζει νὰ θυσιάσει τὴ στιγμὴ πού θὰ τὸ κρίνει ἀπαραίτητο γιὰ τὰ συμφέροντά της ἓνα μικρὸ καὶ ἀδύναμο σύμμαχο, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ ἐσήμαινε τὴν ἐξόντωση χιλιάδων καὶ χιλιάδων Ἑλλήνων τῆς Μικρασίας καὶ τὸν ξεριζωμὸ 1,5 περίπου ἄλλου ἑκατομμυρίου, πού τερμάτιζε μιὰ γιὰ πάντα τὴν παρουσία ἐπὶ 30 αἰῶνες τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ Μικρασιατικὸ Χῶρο.